

KÖZLEMÉNYEK

RMNY 1214. Joannes Festus kassai könyvnyomtató 1621-re készített naptárából csak a C és az E ív néhány töredéke maradt fenn. Thurzó Imre most közlésre kerülő leveléből megtudhatunk még néhány apró adatot e nyomtatványról. Festus ezek szerint már novemberben készen volt a mű kinyomtatásával, s feltehetőleg el is küldte Thurzónak. A kassai városi tanácsot csak december 10-én ajándékozta meg néhány példánnyal.¹ A városi tanácstól 6 forintot és négy köből búzát,² az ifjú grófnak szóló ajánlásért pedig e levél tanúsága szerint 15 forintot kapott.

Generose Domine nobis honorande,
Salutem et nostri Commendatione.

Mivelhogy Cassay Festus Janos neuó könyű niomtato esz jóuendeő esztendőre ualo Calendariumot my neuünk alat boczatotta ky, mys haladatos jo akaratunkatt mutatnunk eő kegyelmeéhez, rendeltünk Thokay Jozagunknak yöuedelmebol fl. 15. magair forintot nekie adatni. Kegyelmed Uduarbiranknak mondgia megh, az megh neuezett penztt adgia eő Kegyelmének első alkalmatossagkor.

Cziak ezt akarok róüideden ertesere adnunk Kegyelmednek.

Datum Thyrnauiæ die 24. nouembris Anno 1620.

Dominationis Vestrae Generosae.

Dominus beneuolentissimus
Comes Emericus Thurzo mpria.

Címzés: Generoso Domino Thomae Debreczeny Bonorum nostrorum Thokaiensium Praefecto etc. Nobis honorando.

Thokainum.

Más kézzel: Nouembris 28. Georgius Teifel

5. Decembris Anno 1620 in Thokay. 11 Napra jutott kezemhez.

Cassay keon Niomtatónak Festus Janosnak 15 forintot adassak.³

DOMÁNYHÁZI EDIT—HERNER JÁNOS

¹ ld. MKsz 1911. 155.

² ld. MKsz 1889. 231.

³ Jelzete: OL Thurzó-család levéltára, E 196. 25. csomag. Az aláírás autográf.

Felső-Magyarország térképi ábrázolása a Thököly-felkelés idején. A *Magyar Könyvszemle* 1982. évi kötetében ismertettem Iohann Kleinwächter császári hadmérnök Felső-Magyarországot ábrázoló 1681. évi kéziratot térképének 4 szétdarabolt szelvényét, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában fedeztünk fel, és amelyekre az alapítótól származó más XVIII. századi kéziratot térképek voltak ráragasztva.¹ Most egy, szintén Széchényi Ferenc adományát képező 1682. évi rézmetszetes térképet mutatunk be, amely szoros kapcsolatban áll Kleinwächter egykori térképével és amely megerősíteni látszik az utóbbival kapcsolatban tett megállapításainkat.

A most bemutatandó térkép 89 × 39,5 cm méretű. A jobb felső sarkában lévő díszes kartus az alábbi feliratot foglalja magába:

„Illustriss[imis] excell[entiss]i^{mis} et rever[endiss]i^{mis} ac illustribus dominis, dominis, incltyi Austriae Inferioris] statibus, dominis et patronis suis gratios[iss]i^{mis} novissimam accuratissimam Regni Hungariae Superioris, et max[imae] partis Inferioris] Austriae, et Moraviae, cum Confinijs Poloniae, Transylvaniae, Styriae, et Silesiae Delineationem humillime dedicat Ioan Alexander Reiner S[acrae] C[aesareae] M[ajestatis] Ingenieur 16 Viennae 82”.

A lap jobb alsó sarkában „Matthias Greischer sculpsit” felirat jelzi a térkép metszőjét (1. kép).

Szerzőjének, egyben kiadójának, Reinernek neve ugyan ismert a szakirodalomban, de személyére vonatkozóan nem rendelkezünk sok adattal. Császári hadmérnök volt. 1679-ben tűnik fel. 1684-ben Bécsbe helyezték át almérnöknek (Unteringenieur), de még ugyanebben az évben meg is halt.² Tudunk egy 12 lapból álló Magyarország térképéről is.³ Greischer majnafrankfurti rézmetsző volt, aki kb. 1670 és 1690 között könyvillusztrátorként Bécsben dolgozott. Reiner fent említett Magyarország-térképét is ő metszette 1683-ban. 1712-ben halt meg.⁴

Reiner térképének tárgya — amint az a címéből is kiténik — alapjában véve az akkori nevén Felső-Magyarországnak nevezett országrész, de a szomszédos területekre is kiterjed, különösen nyugat felé. Északon Olmütz—Teschén és a Kárpátok északi oldala képezi a szélét, nyugaton az Olmütz—Bécs—Glognitz, délen Körmend—Székesfehérvár—Kecskemét—Mezőtúr—Nagyvárad vonala, míg keleten Sambor—Nagybánya—Kővár. Kidolgozása igen gondos, aprólékos.

A domborzatot halmosan ábrázolja, de nevet csak a Magas- és Alacsony-Tátra (Montes Karpates, ill. Mons Sucha, Montes Holle), valamint a Fehér-Kárpátok (Der Weis Berg) esetében találunk. Az ábrázolások azonban eléggé egységesek; a Gödöllő-ceglédi dombokat pl. ugyanolyan nagyságú halmok jelölik, mint a Börzsönyt, vagy a Bükköt. Téves jelölések is akadnak. Így pl. amíg a Bars és Hont megye déli részét síknak ábrázolja a térkép, a Cegléd (Cziglet) és Kecskemét (Ketzkemet) közötti vidéket, valamint Debrecen (Debreczin) környékét domborzatosnak, sőt ezt a helységet is hegycsúcson lévő várként jelöli.

Vízrajza részletes és igen sok folyó neve is ki van írva (általában német nevükön, a Duna és Tisza azonban latinul is). A Dunán Esztergomnál (Gran) és Pestnél, a Tiszán Tokajnál (Dokay) és Szolnoknál (Zolnok) híd is fel van tüntetve. Feltűnő, hogy amíg — a korabeli térképekhez hasonlóan — a Duna Esztergomtól lefelé a visegrádi ív és váci kanyar nélkül dél-délkeleti irányba fut alá, addig — azokkal ellentétben — a Tisza sokkal valóságosabban van ábrázolva; a csapi könyöke lényegesen pregnánsabban, mint Iohann Christoph Müller 27 évvel későbbi 1709. évi térképén, pedig Lazarus óta az az első, amely helyszíni felvétel alapján készült. Onnan kezdve dél-délnyugati irányba futónak van jelölve, közben meg jól szemlélteti a Sajó torkolatánál az egykori nagy meanderét is.

¹ PATAY Pálné: *Egy Felső-Magyarországot ábrázoló 1681. évi kéziratot térkép*. Magyar Könyvszemle 1982. 329—342.

² GLASER Lajos: *A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga* (Budapest, 1933). 131.

³ BONACKER, Wilhelm: *Kartenmacher aller Länder und Zeiten* (Stuttgart, 1966). 190; TOOLEY, Ronald Vere: *Tooley's dictionary of mapmakers* (Tring, Hertfordshire, 1979). 533.

⁴ THIEME, Ulrich — WILLIS, Fred. C.: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. 14. kötet (Leipzig, 1921) 590; Tooley: i.m. 264.



1. ábra. Alexander Reiner Felső-Magyarországot ábrázoló térképe 1682-ből.

A térkép sok mocsarat is feltüntet, így a Vág alsó folyása mentén, a Hortobágyon, Nyírségben stb., nemkülönben az Ecsedi lápot.

Erdőket is jelez a térkép helyel-közzel, de legkevésbé a hegyes vidékeken. A Zempléni, úgyszintén a Munkács (Mvngatsch) és Beregszász (Bergsas) környéki hegyek viszont szőlővel borítottaknak vannak ábrázolva (a Tokaji-hegy tetején kilátószérű torony látható). A települések körül szántóföldre utaló sematikus rajzot is találunk, míg egyébként a lapnak a fenti rajzoktól mentes részeit apró, bokrokra emlékeztető jelek (műveletlen mezők?) borítják.

Az országhatárok, még ahol folyó is alkotja azokat, pregnánsan vannak jelezve, amit kézi színezéssel még külön ki is hangsúlyoztak. A Duna—Tisza-köze és a Tiszántúl „Turcica Hungaria” névvel van megjelölve, míg a Dunántúlnak nyugati, vagyis a királyi Magyarországra eső területén „Austria” („osztrák” — értsd osztrák uralom alatt álló) név olvasható, a keleti, azaz török uralom alatt álló felén pedig „Inferior” („Alsó”), de mindkettő mellől elmaradt az értelemszerűen odaillő „Hungaria”.

A megyéket csak nevík feltüntetésével érzékelteti a térkép (megközelítő pontossággal), de a határakat nem húzza meg. A várakat általában látképesen és magas hegyen lévőeknek ábrázolja, de többet pl. Győr (Raab), Komárom (Comorn), Kassa (Cashavia) stb. olaszbástyás vár alaprajzával. Egyeseknél, pl. Eger (Erlav), Nagyvárád (Groswarden), vagy Buda, külön jelöli a várat és külön a helységet (utóbbinál a települést síkon, a várat hegyen, de egészen jelentéktelen kis épülettel). Maguk a települések részben jelentőségük szerint különböző nagyságú épülettel, részben csak kis karikával vannak jelölve, de több esetben név nélkül.

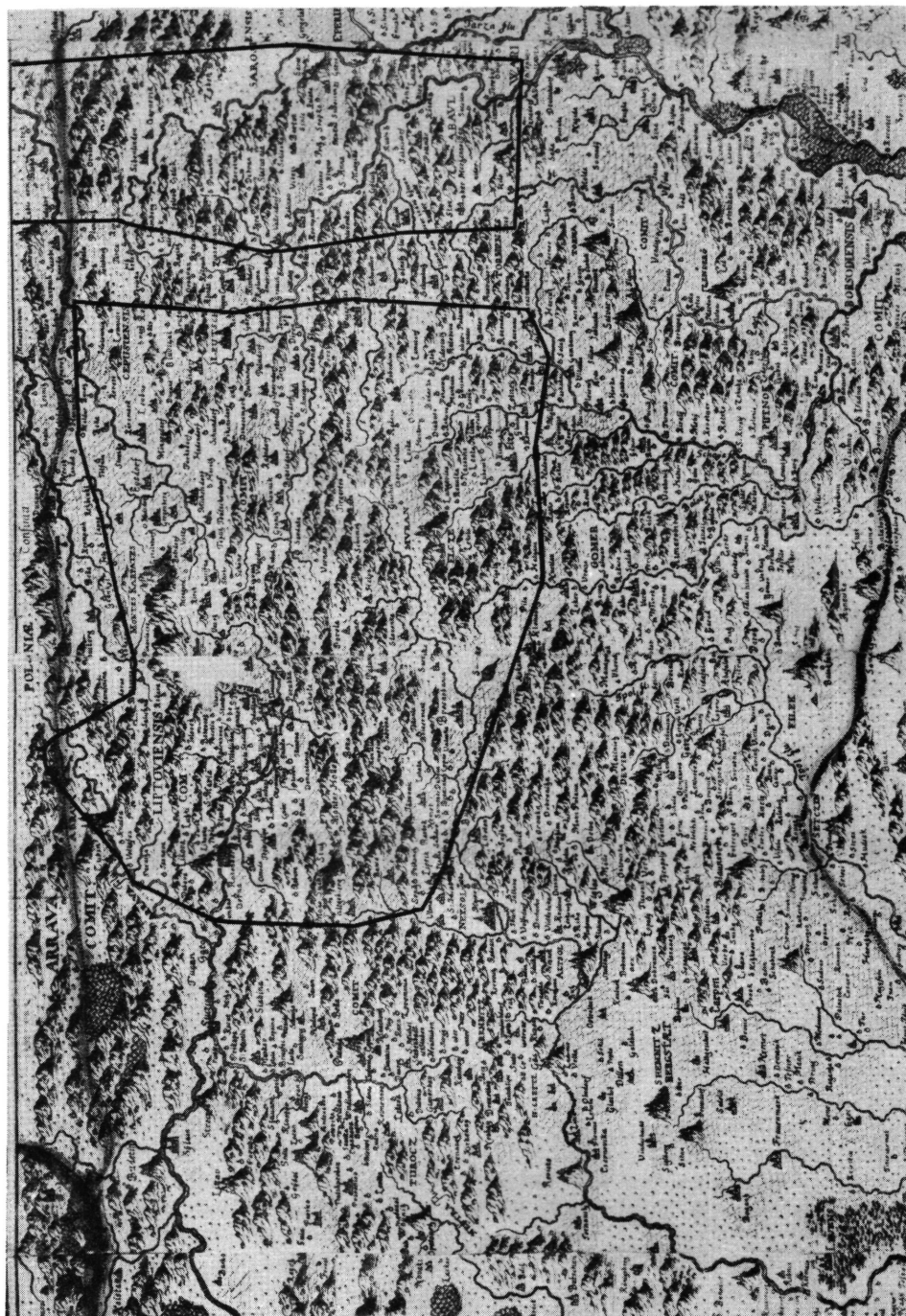
Igen feltűnő a jelzett települések sűrűségének egyenetlen eloszlása a térképen. Az természetesen érthető, hogy a török uralom alatt álló területen, különösen az elnéptelenedett Mezőföldön, Duna—Tisza-közen, vagy a Tiszántúlon eléggé gyéren fordulnak elő. Ugyanakkor azonban a Dunántúlnak nyugati részén, de még inkább a Vág és Nyitra alsó folyásának vidékén, nemkevésbé az északkeleti megyékben (Ungvár vidékének kivételével) is csak ritkán vannak jelölve, Bártfától (Bardfelt) keletre pedig a Tapoly és Laborc közötti terület lakatlannak látszik. Ezzel szemben a Felvidék középső részén Turóctól Sárosig, Honttól Zemplénig feltűnően sűrűn vannak települések feltüntetve. Sűrűbben, mint akár Morvaországnak, akár Ausztriának a térképen ábrázolt területén. Nem hihető, hogy ez a jelenség ne lenne tudatos, és ne állna összefüggésben a térkép elkészítésének indítékával, amire már Kleinwächter térképének ismertetése során is céloztunk és amire alább még visszatérünk.

Kleinwächter térképe töredékeivel összehasonlítva már az első rátekintésre is feltűnik azok nagyfokú egyezése Reiner lapjával, amely mindössze egy évvel későbbre keltezett. Már maga a kartus is hasonló jellegű és tartalmú. Fönt közepén a kétfejű sas van ábrázolva, azzal a különbséggel, hogy a testét Kleinwächternél piros alapon fekete pólyával vágott pajzsalak takarja, míg Reinernél a koronás magyar címer. Ez előbbinél a kartus alján látható. Széleit is azonos elemek, mint hadi trófeák, zászlók, ágaskodó lovak kantárját tartó szíren-szerű férfiak alkotják. Egyedül az előbbinek felső részén lévő párduek hiányoznak az utóbbiról (2—4. kép).

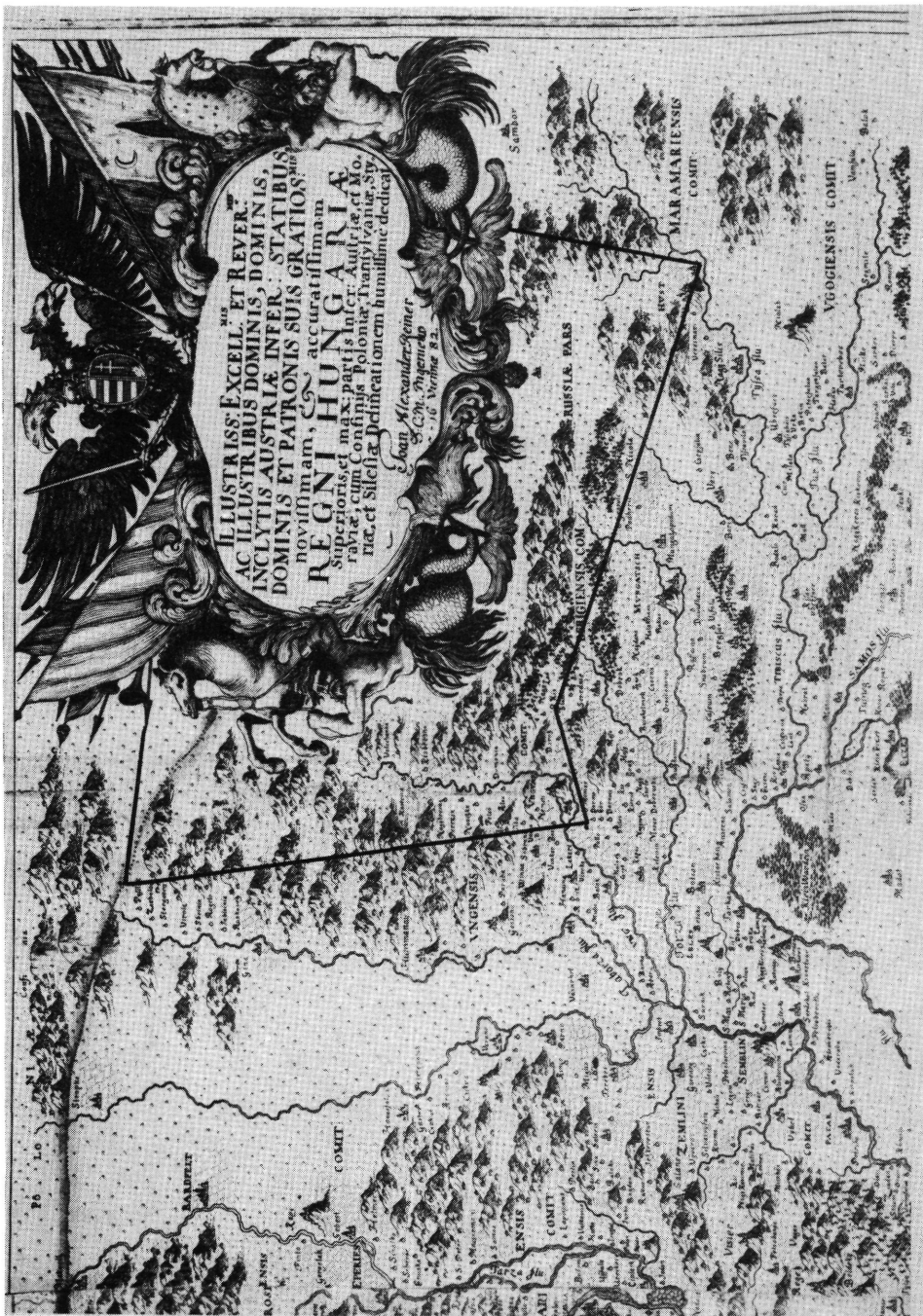
Feltűnő az is, hogy a két térképen az ábrázolt terület északi széle már ahol a Kleinwächter-féle esetében az ismeretes, ill. következtetni lehet rá — teljesen azonos. A magyar—lengyel határ is hasonlóan van bejelölve: Gnédztól (Gnasda), Palocsától (Palatza) délre van meghúzva. A Zsigmond király által Lengyelországnak elzalogosított 16 szepesi „várost” egyik térkép sem különíti el (egyedül Gnédza = Gnasda és Lubló = Lublo arx esik a határvonalnak fent említett módon törént berajzolása miatt, lengyel területre), bár a Kleinwächternél olvasható „Dreizehen Stätte” felirat (az elzalogosított helységek közül csak 13 tartozott a 24 eredetileg kiváltságos szász település közé) kétségtelenül erre utal.

A domborzat ábrázolása nemcsak a halmos kivitelezését, hanem a tartalmát illetően is meglehetősen egyező, sőt egy esetben azonos téves jelölést is találunk: a Tarna és az Eger vize között, Egerfarmostól (Tarmas) nyugatra mindkét térkép dombokat tüntet fel. Ezzel szemben eltérő a domborzat ábrázolása az Ipoly mentén Szécsénytől (Setczin) lefelé, úgyszintén Szepesben a Poprád és a Dunajec között, ugyanis Reinernél e helyeken nincsenek halmok.

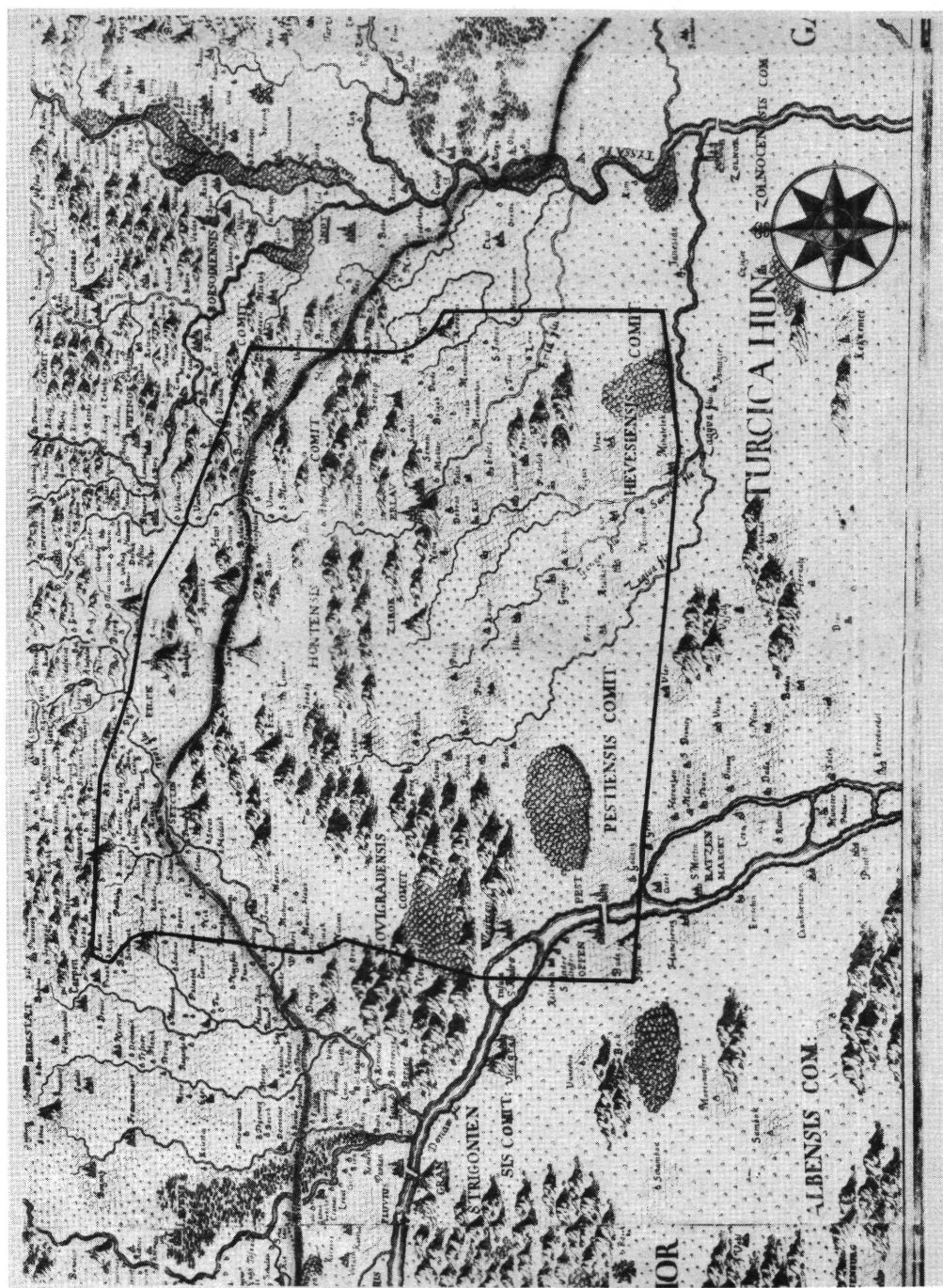
A vízrajz szintén nagy hasonlóságot tüntet fel. Igen jellemző erre, pl. az, hogy a Fekete-Vág egyik térképen sem szerepel, vagy, hogy a Hernád közvetlenül Csorbánál (Stirbe) eredne. Szinte azonos a folyók



2. ábra. Részlet Reiner térképéből (bejelölve Ioannes Kleinwächter 1681 évi, töredékekben megmaradt kéziratós térképe 1. és 2. szelvényének területe).



3. ábra. Részlet Reiner térképéből (bejelölve Kleinwächter térképe 3. szelvényének területét).



4. ábra. Részlet Reiner térképéből (bejelölve Kleinwächter térképe 4. szelvényének területe).

neve is: Arrava (= Árva), Harnat (= Hernád), Zigava, Zagiva (= Zagyva). A kisebb patakok ábrázolása esetében azonban már tapasztalható némi eltérés. Így pl. Kleinwächter 1. sz. töredéklapján a Vágba északról 5 patak vize folyik, míg Reinerének megfelelő helyén csak 3. De utóbbinak egyike mellett „Wella flu” név olvasható, ami a kéziratos térképen nincs kiírva. Ugyanakkor utóbbin az Árvának nincs balparti mellékvize kirajzolva, Reiner lapján van. És így tovább.

Legszembetűnőbb azonban a két térkép egyezése a helységek esetében. Ezt legjobban az alábbi kimutatás szemlélteti:

Kleinwächter térképének szelvényén fel van tüntetve	1.	2.	3.	4.	számú helység
Ezek közül Reiner térképének a fentieknek megfelelő területéről hiányzik	211	60	19	120	
Többször van viszont	15	1	1	3	„
	4	6	—	8	„

Nem kevésbé meglepő sok esetben a helységnevek írásának hasonlósága is, ami különösen egyes elferdített neveknél jelentkezik pregnánsan. Pl. Sikalo = Sicalo (Szihalom), Taposan = Taposam (Bántapolcsány), Cúrtes = Curtes (Kürtös), Nutincz = Nutincs (Nőtincs) stb. A hegyeknek Reiner térképén olvasható nevei, ha kissé másként is írva, de szintén szerepelnek Kleinwächterén (pl. Montes Carpaces = Montes Karpates), bár utóbbin lényegesen többet találunk belőlük.

A fentiekből viszont látható, hogy az ortográfiában már vannak eltérések, amelyek azonban sokszor következetesen ismétlődnek (Kleinwächternél y = Reinernél i, pl. Sylvas = Silvas, Pestyn = Pestin = Pöstény; cz = tz, Kallabocz = Kalabotz = Galáboos; cz = cs, pl. Riczak = Ricsak = Rétság, Czalar = Csalár = Csalár). Ez tehát egyéni vonásnak tekinthető, akárcsak számos más írásmódbeli eltérés is. Utóbbiak azonban nemcsak a szerkesztőtől, hanem a metszőtől is származhatnak.

Kleinwächter térképének ismertetése során megkockáztattam annak a feltételezését, hogy az jórészt személyes felvétel alapján készülhetett, különösen ami az 1. szelvényt illeti. Annak alapján, hogy a rézmetszetes Reiner-féle térkép egy évvel későbbi keletű, hogy feltűnően nagy közöttük az azonosság és, hogy az első sok tekintetben részletesebb (20 helység hiányzik Reiner lapjának megfelelő részéről), arra is következtethetnénk, hogy az utóbbit az előbbiről másolták. Ha azonban a rajzokat tüzetesebben összevetjük, könnyen meggyőződhetünk arról, hogy e feltevés nem lehet helytálló. Reiner térképének több részlete ugyanis nem található fel Kleinwächter szelvényein. A Pesttől keletre jelölt erdő, amelynek nyomát sem találjuk a kéziratos szelvényen, ugyan még nem tekinthető e téren bizonyítéknak. Mint ahogy az sem, hogy sok helység a két térképen más-más helyen van feltüntetve (pl. Reinernél Eger esetében a város és a vár fordított helyzetben van ábrázolva, az Ipoly mentén Szelestény (Selesy = Selesi) tévesen a Kürtös jobb partján stb.). Azonban az, hogy több esetben Reiner rajza a helyes (pl. Szepes keleti szélén Richno és Klukno = Klugno helyzete, Liptó nyugati szélén Gombás = Gembas), ezt kétségessé teszi. Az méginkább, hogy Reinernél a kérdéses területen szerepel 18 olyan helység, amely Kleinwächternél nem található fel; többek között Sirok (Zirol) vára. Ugyanígy az is, hogy Kleinwächter 2. szelvényén a Hernád Sáros megyei szakaszán mindössze 4 helység van jelezve, az is név nélkül, míg Reinernél ezek mellett még a jobb parton létező 6 községet is megtaláljuk, még hozzá a nevükkel együtt.

Azt, hogy Kleinwächter térképe készült volna Reineré alapján eleve kizárhatjuk, egyrészt az előbbi idősebb voltánál fogva, másrészt mivel számos hegy és folyó neve hiányzik az utóbbiról. Az azonos területet ábrázoló részletek összehasonlításából tehát az tűnik ki, hogy a két térkép nem lehet egymás hű másolata. Különösen ha Reiner térképébe berajzoljuk a Kleinwächter-féle szelvényeket, amelyek nemcsak méretarányukban különböznek, hanem egymáshoz viszonyított torz voltukban is.

Feltételezhetnők még, hogy Reiner ugyan felhasználta Kleinwächter rajzát, de saját topográfiai ismeretekkel is rendelkezett és azok alapján javított, változtatott azon. Legelfogadhatóbbnak talán mégis azt tételezhetjük fel, hogy mindketten egy harmadik — mégpedig a Felvidék területének esetében eredeti helyszíni felvétel alapján készült — térkép után rajzolták meg a sajátjukat. Az átmásolásnál egyes részletekről ki-ki megelégedett, itt-ott elrajzolt, a már eredetileg is hibásan lejegyzett neveket hibásan

olvasott. (Megjegyzendő, nehéz eldönteni, kinek a nevei járnak közelebb a valósághoz. Pl. Kleinwächternél Bamsalu, Reinernél Bamfalu (Bánfalu), de Ipolkizy = Ipolitzy (Ipolykeszi) stb. A fentiek alapján az is igen valószínű, hogy mindkét hadmérnök rendelkezett helyi ismeretekkel, talán mindketten részt vettek a helyszíni felvételeknél.

Ákármi is legyen a valóság, az nem lehet kétséges, hogy a két térkép azonos területet ábrázolt. Ebből kifolyólag hozzávetőlegesen meghatározhatjuk Kleinwächter lapjának eredeti méretét is. Figyelembe véve, hogy az átlagos méretarányát 1:430 000-nek számoltuk ki, Reineré pedig kb. 1:610 000 (5 Milliaria Hungarica = 76 mm, ill. 5 Milliaria Germanica = 62 mm), az előbbi — feltételezve, hogy nyugati irányban az is Bécsig terjedt ki — kb. 125 × 56 cm nagyságú lehetett. Az ismertetése során a magasságát legalább 60 cm-re becsültük, a szélességét pedig — csak a Morava folyóig számítva — minimálisan 75, esetleg 100 cm-t is elérőnek.

Bevezetőben említettük, hogy a most ismertetett térkép megerősíteni látszik a Kleinwächterével kapcsolatban tett megállapításainkat. Így pl. azt, hogy a Felvidék középső részének, úgyszintén az Ung völgyének ábrázolása, amely egyébként is a térkép magvát képezi, csakis a helyszínt személyesen ismerő egyén munkája révén jöhetett létre. Ugyanakkor egyéb területek, különösen a török uralom alatt állók rajza egykorú és korábbi térképek kompiliációjából állt elő, mégpedig elsősorban M. Stier 1664. évi lapjának felhasználásával. Ezt az idézett tanulmányomban részletesen indokoltam.

Nemcsak alátámasztja, hanem még szembetűnőbbé teszi Reiner térképe azokat a megállapításokat, amelyeket a térkép készítés indítékával kapcsolatban tettem: az osztrák hadvezetőség számára a Thököly-féle felkelés elleni hadműveletek végett szükségessé vált az azok által érintett terület, vagyis a Felvidék tüzetes ismerete. Ezért dolgozták ki részletesen. A zempléni hegységtől keletre fekvő vidék azonban a kurucok ellenőrzése alatt állt, így ott helyszíni felvételekre már kevésbé adódott lehetőség. Kivéve az Ung völgyét, minthogy Ungvár mindvégig császári kézen volt.

A Vág völgye — bár 1680-ban Thököly portyázó csapatai oda is betörték — méginkább a Kisalföld és a Dunántúl már távolabb esett a hadműveletek számára számításba jöhető területtől, ezért annak részletes ábrázolásától el lehetett tekinteni (az Ausztriához közeli fekvése ellenére a rajza, pl. a Fertőé, eléggé pontatlan is). A Dunántúl déli része ebből a szempontból már teljesen érdektelen is volt; ezt le is hagyták a lapról.

De lemaradt a lapról a törökök által birtokolt országrész legnagyobb része is, ellentétben a XVI—XVII. századi Magyarország-térképekkel, amelyek az országnak a török uralom alatt álló egész területét, egészen az Al-Dunáig következetesen magukba foglalják. Ami viszont ebből a lapra esett, azt is csak nagy vonásokban ábrázolta, jól-rosszul, korábbi térképek alapján. Igaz, itt egyébként sem igen tevékenykedhettek volna a császári hadmérnökök.

Ebből is látható, hogy 1680 körül a bécsi udvart még nem érdekelte különösebben az országnak a török által elfoglalt része és ha 1683-ban Kara Musztafa nagyvezér nem veszi ostrom alá a császárvárost, a Habsburg politika még sokáig nem határozta volna el magát a felszabadító háború megindítására. A Thököly-féle felkelés kezdeti sikerei viszont úgy látszik érzékenyen érintették az udvar érdekeit, amiért is a haditanács utasítást adhatott a legközelebről érintett terület részletesebb felvételére, hiszen a nyugat-európai officinák által készített térképek (amelyekről kimutatható, hogy általában egy-egy jelentősebb török hadjárat idején kerültek kiadásra⁵) alapján véve még mindig Lazius és Sambucus XVI. századi rajzain alapulnak. Ebből kifolyólag pedig hadműveletek számára alkalmatlanok voltak.

Végezetül Kleinwächter és Reiner térképe arra is enged következtetni, hogy a török felszabadító háború tanulságai alapján elrendelt Marsigli—Müller-féle munkát megelőzően is történt a XVII. század vége felé — ha nem is az egész országra kiterjedően — térképezés céljából helyszíni felvétel, amely munkában feltehetően mind a két említett hadmérnök személyesen is részt vehetett.

PATAY PÁLNE

⁵ PATAY Pálné: *Die Kartographische Darstellung Ungarns im 16. und 17. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Türkenkriege*. Kartographiehistorisches Colloquium Wien '86 Vorträge und Berichte. (Berlin 1987). 69—80.

Debreceni kalendárium 1752-re. Úgy tudja a szakirodalom, hogy ilyen nincs. Egy könyvtáblára ragasztott töredék viszont azt tanúsítja, hogy volt.

Jól ismert adat, hogy az 1714-től érvényes helytartótanácsi rendelet nem engedélyezte a debreceni nyomdának a naptárak nyomtatását, viszont engedélyezte az 1685-ben Komáromba távozott Töltési István számára. Debrecen tehát ez időtől elesett a jól jövedelmező füzetke forgalmazásától, és régi hagyományokra alapozott naptárkiadását csak Fazekas Mihály idejétől (1819-től) újíthatta meg.¹

Egy 1751-ben nyomtatott debreceni könyvecske (*A Szent Írásnak épületes és idvességes olvasására oktató tanács-adás*) kötetáblájának belső borítására viszont a Neubart típusú kalendárium (16°) krudában maradt példányát használták.² A piros-fekete betűkkel készült kiadvány meghatározásával nem sokat kell bajlódunk, mert a Tél kezdetéről szóló részben a Hold járása szerinti évszakmeghatározás: „ez” időre kezdődött az 1751. Eszt. Dec. 9. ór. 17. m.d.ut...”

A táblaborítás szegélye a könyvecske első íve után, szintén megerősíti a következtetést, mert a papírszelet szélén piros betűvel olvasható a *Kalendarium stb.* szavak után: MD CC LII Esztendőre.

Az nem derül ki, hogy volt-e impressuma a naptárkának, s hogy nem titokban, vagy engedély nélkül nyomtatták-e? Méginkább nem bizonyos, hogy a tilalmat csak egyszer szegték meg. A kelendő portéka csábított, és ügyes nyomdásztól nem igényelt különleges munkát.

Magától adódik a feltételezés, hogy Bíró Mihály volt az, aki piacra dobta. (1752. január—május el. között Margitai Jánosné, 1752. június 1. — 1753. október 10. között Bíró Mihály szerepel nyomdavezetőként, de öreg legényként már két évtizedes tapasztalattal meglelte a módját Bíró, hogy az inspektor halála után, vagy már előbb, maga számára is nyomtasson.) Már Csűrös Ferenc közreadta ennek a segédből vált nyomdásznak a fegyelmi elbocsátásával kapcsolatos okmányokat. A Margitai özvegye gyöngye volt a vezetés ellátására, s az ügyes, vállalkozó nyomdász megtoldotta a csekély jövedelmet saját papírára készített nyomtatványokkal. Lehet úgy is érteni a jegyzőkönyv kifejezéseit, hogy csak énekeskönyvről van szó, de mintha homályos célzás volna másra. Naptárat nem említene. Erről vagy nem tudtak, vagy ha igen, nem csak eggyel több ok volt a nyomdász eltávolítására, hanem jobbnak láthatták, ha nem nagyon teregetik az ügyet.³

Akár valamelyik bibliopola, akár maga a nyomda kompaktora, az ekkoriban szintén panaszt sok rossz árkus, defektusba ment papírv egyikeből táblaborítót csinált. Így legalább töredékesen ismerhetünk egy 18. századi debreceni kalendáriumot.

FEKETE CSABA

A hazai fizikai szakkönyvkiadás kezdetei: A magyarországi oktatástörténet egészét tekintve megállapíthatjuk, hogy Pest aránylag későn lett iskolavárossá ezen belül egyetemvárossá. E város a nyomdászat és szakkönyvkiadás történetében is hasonló helyet foglal el, ami érthető, hiszen a könyves szakma mindig ott erősödött meg, ahol komoly permanens olvasó és vásárló közönségre számíthattak a nyomdák és üzletek tulajdonosai. E folyamatot már többen is vizsgálgták a humaniorák vonatkozásában, de a

¹ BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *A négy száz éves debreceni nyomda...* Bp. 1961. 72.

² Jelzete: B 1386, Lugossy gyűjteményéből került a könyvtárba a múlt század második felében, Petrik IV. 93.

³ CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története...* 356–360 (XXXVII—XXXIX. okmány); „a maga Sallariumát a N. Tanács hire engedelmével augealta” — „az egész Énekes könyvet ki nyomtatták, az Incattusok... a kárt restituálják, ezen kívül arbitrarie érdemek szerint büntetődgyenek”. — A fenti következtetéseket, ti. hogy debreceni a nyomtatott naptártöredék, és 1752-re szól, az OSZK RMNy csoportjának nyomdai nyilvántartásai mindenben megerősítették; levéltári tájékoztatásokat az alkalommal is köszönöm. A század közepétől volt használatos a nyomda 85 mm-es antiqua típusában a kevert, ö/ö és ü/ü ékezet.

reáliák, s azon belül a természettan területén még nem. Az alábbiakban e hiány részleges pótlására szeretnénk vállalkozni a fizikai tematikájú szakkönyvek pesti meghonosodása (kinyomtatásuk és terjesztésük) kezdeti éveinek felvázolásával. E rövid eszmefuttatás a pesti nyomdászat, kereskedelem és oktatásügy történetébe kívánja beépíteni mondanivalóját.

A 18. század Pestjén szakkönyvek kiadására vagy a kereskedők, vagy a nyomdák tulajdonosai vállalkoztak. Néhány kiadvány megjelentetését az oktatási intézetek támogatták, de többségük kinyomtatása komoly vállalkozói szellemet igényelt. Egy-egy kötet finanszírozására — annak tudós szerzője — mecénást is talált nagyritkán, de az igazi mecénások mégis maguk a kereskedők voltak.

Az első jeles pesti könyvkereskedő, az 1748-ban itt letelepedő — s eredetileg könyvkötő — Mauss Gellért még főleg teológiai művek közreadásával próbálkozott, melyek egy részét még nem nyomtathatta Pesten, hiszen itt az első nyomda csak 1757-ben nyílt meg. Ez volt az Eitzenberger nyomda, mely a szakkönyv-kiadás komoly támogatója lett.

A piarista Desericzky József a Váci rendház főnökeként elsősorban történeti, másodsorban természettudományi dolgozatai nyomán ismert. Ezek közül néhányat egykoron sem Szinnyei, sem Petrik nem talált meg, s csak az utóbbi években került elő az egyházi gyűjtemények újrafeldolgozása során. Számunkra az utóbbiak azért érdekesek, mert épp az Eitzenberger nyomda 1763-as termékei.¹

A nyomda első fizikai témájú kiadványa a Radics Antal írta kétkötetes fizikatankönyv (*Institutiones physicae in usum discipulorum conscriptae*), mely 1766-ban jelent meg a budai Landerer nyomdával közös kiadásban. Erről a könyvről Szinnyei még igen bizonytalan adatokkal rendelkezett. A fő problémát az okozza, hogy Radics a nagyszombati egyetem professzora volt — hiszen az egyetem akkor még nem költözött át Budára — s könyve mégis Pest-Budán jelent meg, s nem a patinásabb nagyszombati nyomdában. Ennek az a magyarázata, hogy Radics — akárcsak a csillagász és nyelvész Sajnovics János — a budai jezsuita akadémián is tanított, s 1766-os köteteit budai tankönyv gyanánt adták közre.

E kötetek Makó Pál 1762–63-ban Bécsben kiadott fizikai kézikönyvének kommentárjaként is felfoghatók, hiszen Radics hivatkozik is rá. Makó volt talán a Boskovich közvetítette newtoni tanok legalaposabb értője, ez a mű tehát a newtonianizmus fontos állomása. Hadd idézzük kettejükkel kapcsolatban M. Zempléni Jolánt: „A különböző dátumokat egybevetve nem lehet egész bizonyossággal megállapítani, hogy Radics és Makó közül melyikük ismertette először Boskovich elméletét”.² Nos, azóta továbbléptek a kutatások s nyilván a budai Landerer nyomda fennmaradt irataiból derült fény arra, hogy Radics egy másik műve, melynek Petrik is csak a címét adja meg, 1760-as. Ez a mű az *Introductio in philosophiam naturalem, theoriae P. Rogerii Boskovich accommodata*. . . Mivel Boskovichról Makó először az 1761-es filozófiai munkájában ír, a prioritás Radicsé. Az azonban valószínű, hogy Makó — mint kiváló matematikus — mélységében jobban ismerte a dalmát tudós tanítását.

A pesti természettudományi szakkönyvek kis számát az is indokolja, hogy aránylag kevés iskola működött itt ebben az időszakban. Köztük a legrégebbi a piarista gimnázium volt, mely 1717-ben jött létre. A többiek későbbiek: az evangélikus 1823-ban, a kir. katolikus pedig csak 1858-ban nyílt meg. Az egyetem Pestre költözése előtt tehát a könyvnyomtató természettudós-filozófus szerzők elsősorban a piarista tanárok közül kerülhettek ki. Maga a pesti piarista kollégium csupán egy fejezete az oktatásügy honi történetének, de az eddigi tudománytörténeti feldolgozásokból épp az itt tanító tanárok munkásságának, az általuk írt szakkönyveknek a felsorolása hiányzott. Pedig értékes műveket köszönhetünk nekik, s mint a kollégium kissé elfogult historikusa vallja:

„itt hangzottak először Magyarországon Leibnitz, Wolff és Newton tanai, itt fejtegették először a modern eklekticizmust és a kísérleti fizika újabb vívmányait”. Eduard Corsininek köszönhető ez, aki „Newton páratlan matematikai és fizikai tanait alapul vévén, Wolff Keresztély felvilágosult szellemének segítségével a metafizikai szellemű Leibnitz »theodicaea philosophia«-ját építik harmonikus egésszé”.³

¹ KOMJÁTHY Miklósné (szerk.): *Magyarország bibliographiája 1712–1860. V. kötet*. Bp. 1971. OSZK. 120. o.

² M. ZEMPLÉNI Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Bp. 1964. Akadémiai. 241. o.

³ TAKÁTS Sándor: *A főváros alapította Budapesti Piarista Kollégium története*. Bp. 1895. Hornyánszky. 178., 180. o.

Az első piarista, aki e tanokat a filozófiai kurzuson itthon is hirdette, Desericzky tanítványa, Cörver Elek (1714—1747) volt, s előadásait az 1743/44-es tanévben kezdte meg, s 1746 tavaszáig tanított itt. Ő azon kevesek egyike volt, aki Rómában sajátította el a természettudományok alapjait (1738-tól), s elsők között hangsúlyozta a Galilei-képviselte fizika értékeit; s jut el rajta keresztül a leibnizi tanokig. Cörver e kötetét még a 40-es években írta (*Compendium elementorum geometricae...*), de több filozófiai munkája is előbukkant az utóbbi években. (Öccsének, Cörver Nepomuki Jánosnak köszönhetjük, hogy a pesti piarista iskola létrehozhatta a felsőfokúnak minősíthető filozófiai osztályokat. Ő 1761-től a pesti piarista ház főnöke volt.) Utóda az 1749-ig itt működő Bajtay Antal, II. József nevelője, a későbbi erdélyi püspök lett. A fizika szakirodalmában még az elsősorban a bibliográfiájáról ismert Horányi Elek munkásságára kell emlékeztetnünk; ő Rómában tett közzé egy newtoniánus filozófiai disszertációt 1756-ban.

A kollégium filozófiai kurzusa az 1760-as évek elejétől 1784-ig „élt”, amikor is II. József azt eltörölte, ekkor viszont az egyetem átkerült Budáról Pestre. Néhány tanár a főiskolai szintű intézményből átment a Királyi Tudományegyetemre, amelynek oktatását több tankönyvvel is segítette. De már az 1784-et megelőző majd negyven év alatt is születtek értékes művek itt. M. Zemplén Jolán általánosan — tehát nem Pest vonatkozásában — arra mutatott rá, hogy „a piaristák milyen fontos szerepet játszottak a magyar nyelvű oktatás terén és, hogy eklektikus, bár idealista színezetű filozófiájuk relatíve mennyivel szabadelvűbb volt a jezsuiták merev — rossz értelemben vett — internacionális dogmatizmusánál”.⁴

A professzorasszony jól látta a piaristák szerepét a modern tudomány magyarországi meghonosításában, figyelmét mégis elkerülte a pesti piarista kollégium. Ezt is igazolja, hogy e tanoda egyik jeles tagjánál pontatlanul fogalmaz, amikor így ír: Benyák Bernát „már 1777-ben tanított a piaristák budai iskolájában magyarul”.⁵ Szinnyei fogalmazása pontosabb: „szerzetének pesti lyceumába tanárrá neveztetett ki, ... tantételeit is két ízben magyarul hirdette és a gyülekezet előtt magyarul védelmezte 1777-ben”.

Mivel Szinnyei műve 1891-es, a jeles bibliográfus még nem ismerhette Takács Sándor ugyanazon évben, Benyák Bernátról írt művét és 1895-ös kollégium-történetét sem, a későbbi historikusok viszont már igen. Talán nem is annyira Benyák 1777-es kötete érdekes számunkra — mely az egyik első magyar nyelvű fizikakönyvnek is mondható — hiszen Molnár János, ennél talán gyengébb fizikájával egyidőben jelent meg —, hanem hogy a piarista Keszthelyi László (1732—1813) tanítványaként a newtoni tanok hirdetője volt. Keszthelyi tanár úr Nagykarolyban adta elő a fizikát, s bár tankönyvet, szakkönyvet nem írt, a modern szemléletet képviselő tanítványai — köztük Benyák — okán, az egyik első magyar newtoniánusnak nevezhetjük őt.⁶

Ha a monográfiákat és a könyvkereskedők és nyomdák kiadványjegyzékeit áttanulmányozzuk, a pesti természettudós piarista tanárok között olyan nevekkal találkozunk, mint az 1772 és 1774 között itt tanító Poor Kajetánnal, az 1773-tól előadó Schaffrath Lipóttal, az 1781 és 1784 között fizikát tanító Szablik Istvánnal és másokkal.

Szablik 1791-ben a Tudományegyetem fizikai katedráját is megpályázta — akárcsak Martinovics Ignác, Tomesányi Ádám és mások —, de a professzori kinevezést Domin József nyerte el. Szablik elsősorban azzal írta be nevét a honi tudományok történetébe, hogy 1784. aug. 15-én Pesten egy, a Montgolfier fivérekéhez hasonló léggömbkísérletet hajtott végre. Ezt a következő évben Szegeden is megismételte. (Az eseményekről a korabeli *Magyar Hírmondó* is beszámolt.) Ilyen jellegű kísérletet akkor többen is végrehajtottak, mint pl. Martinovics Ignác vagy Gyarmathi Sámuel — utóbbi azért inkább nyelvhasznítló munkásságáról ismert. A léggömbbel kapcsolatos aerodinamikai elméletek legjobb szakértője azonban nem ő volt, hanem a tudományegyetemi professzor, Horváth K. János, aki erről 1780-ban önálló értekezést is közzétett.

⁴ Vö. M. ZEMPLEN Jolán id. műve 446. o.

⁵ Uo. 49. o.

⁶ SZINNYEI József: *Magyar írók* etc. 2. köt.

A másik két piarista fizikatanárnak könyve is megjelent Pesten. 1778-ban Schaffrathé,⁷ 1781-ben Pooré.⁸ Mindkettő a Royer nyomdában készült. Az előbbi mű egy korai elektromosságtani értekezés, s a budai karmelita kolostort ért villámcsapást igyekezett megmagyarázni B. Franklin elvei alapján, a másik egy természetfilozófiai eszmefuttatás. (Érdekes, hogy az ő munkásságára sem M. Zemplén Jolán, sem Kosáry Domokos nem figyelt fel, kötetekben nem is említik Poor nevét!) Mindkét munka a wolffiánus szellem szülötte, sőt Poor 1783-ban újabb kötetekkel állt elő.

E tények a felvilágosodás eddig kellően nem kutatott irányát, a leibnizi—wolffi vonalat igazolják, melynek eredményeként a piaristák tananyagába is eljutottak a newtoni és általában az infinitezimális analízis elvei. A nagy szorgalmú művelődéstörténész, Takáts Sándor azon megállapítását, mely szerint a piaristák iskolájában hangzottak először Magyarországon Newton, Leibniz és Wolff tantételei, meg kell kérdőjeleznünk, hiszen az 1740-es években már e szellemben tanított Debrecenben a református Maróthi György, majd Hatvani István.

Wolff filozófiai tanait — mint láttuk — az evangélikusok, köztük Bél Mátyás is jól ismerte, sőt Nagyszombatban is aránylag korán megíródtak az első modern, jezsuita tankönyvek, akárcsak Hell Miksa és Makó Pál kötetei. Annyi azonban bizonyos, hogy mindnyájan máshonnan indultak, s más úton jutottak — végül is azonos — következtetésekhez. A felvilágosodás kora nyomdászata és könyvkereskedelme pedig lehetővé tette, hogy e tanok ne csak egy beavatott kör előtt legyenek ismereteseek, hanem az iskolavárosoktól távolabb élők is hozzájuthassanak. A kereskedőknek az ilyen jellegű művek kiadása aligha hozott hasznot, az azokat felhasználó tanároknak, teológusoknak és orvosoknak azonban mindenképpen.

Pesten tehát az Eitzenberger és a Royer nyomda kezdte ezek közreadását. Az előbbi 1785-ig, az utóbbi csak 1783-ig volt nyomdatulajdonos, tehát körülbelül az egyetem ideköltözéséig. A korábbi évtizedben a harmadik könyv-közreadó a Weingand és Köpff cég volt. Ők jelentették meg 1782-ben Plenck József Jakab sebészeti kötetét, a budai Tudományegyetemen bonctant előadó Rácz Sámuel fordításában *A borbélyágnak eleji* címmel. Rácz szorgalmas szakíró volt. 1780-ban pl. lefordította S. Haeckelnek a salétromfőzésről írt munkáját, melyet először Budán adott ki, majd kétszer Pesten. A harmadik kiadás Lettner József nyomdász irányításával készült 1786-ban. 1784-ben Trattnernél jelent meg *A skarlátos hidegnek leírása* c. kötete, melyet még nagyszámú, többnyire magyar nyelvű kötete követett. Weingandék adták közre 1784-ben a Winterl professzor megalakította tudóstársaság egyetlen kiadványát is. Pesten akkor kevés tudós élt, legfeljebb az egyetem tanárai, külön kör alakítására már csak ezért sem volt igény. Nyilván ennek tudható be, hogy munkálataik másodikját nem adták nyomdába.

1783-ban Sipos Pál matematikusnak Teleki László gróf esküvőjére írt versei jelentek meg. Ez ugyan Pesten készült, Trattner kiadásában, de a munka természettudományos szakkönyvnek aligha nevezhető. Érdekessége mindössze az, hogy a pesti Trattner nyomda első magyar nyelvű kiadványa volt.

Mint ismeretes, a 18. századi modern természetfilozófiai irányzatok fontos láncszeme F. Bacon tanítása. Erre a pesti könyvesek is felfigyeltek, s nyilván a piaristák kérésére adták ki J. H. Pflingsten német fordításában és függelékével F. Bacon főbb műveit egy kötetbe kötve 1783-ban. A mű Weingand és Köpff forgalmazásában jelent meg, terjedelme több, mint 800 oldal volt. E kiadás a filozófiatörténetek többségének figyelmét elkerülte, pedig úgy tűnik, hogy az 1625-ben elhunyt F. Bacon tanai elsősorban a következő, tehát a 18. században hatottak. Összegyűjtött művei Lipcsében jelentek meg 1694-ben. Hosszú időn át e kiadást használták a filozófiatörténészek, s még 1861-ben is, amikor pl. Erdélyi János e filozófusról tette közzé nagy tanulmányát a *Budapesti Szemlében*. Bacon 18. századi magyar követőivel azonban ő sem foglalkozik, s a Pesten forgalmazott kiadást sem ismerte.

Talán nem állunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a 18. század második felének honi filozófiatörténete még csak igen vázlatosan dolgoztatott fel. Számos tanári disszertáció vár még elemzésre és elsősorban könyvészeti feldolgozásra. Pedig látható, hogy a pesti kereskedőknél jó néhány ilyen mű

⁷ *De electricitate coelesti*... Pest, 1778. 38. o.

⁸ *Theoria sensuum cum propriis*... Pest, 1781. 376. o.

került forgalomba, a korai évtizedekben elsősorban a Weingand és Köpff alapította cégnél — és utódaiknál —, majd Trattnernél és Pauer Jánosnál.

1789-től a könyvkiadásba és kereskedelembe Lindauer János és Diepold Floridus is bekapcsolódott, s ettől kezdve lassan szaporodott a boltok száma, de minőségi változást csak a következő század hozott, részben Eggenbergerék, részben Wigand Ottó és sógora, Heckenast Gusztáv, továbbá az utóbbi társtulajdonosa, Landerer Lajos jóvoltából. Bekapcsolódott a kereskedelembe a Kilián család is, és még néhány, kisebb forgalmat lebonyolító szakember.⁹ Az első, Pesten nyomtatott főiskolai szintű természettani munkákról már szóltunk, hadd térjünk rá az egyetemi tankönyvekre, hiszen ezeknek a szakkönyveknek a száma az egyetem 1784-ben történt Pestre helyezése után megszorodott.

A fizika első pesti professzora Horváth K. János volt, őt Domin József követte, mindketten — továbbá a tanszék beosztottjai — szorgalmas szakírók voltak. Horváth K. János (1732—1799) nem kevesebb, mint 19 nagy művet írt, közülük néhány többkötetes, s azok néha öt-hat kiadást is megértek. Az első, Pesten kiadott fizikakönyve, a *Mechanische Abhandlung von der Statik* 1785-ös és Trattnernél jelent meg.

1797-ben viszont a budai egyetemi nyomdánál adta ki a híres kanti műről *A tiszta ész kritikájáról* írt bírálatát, mely munkája megint csak elfeledett. Pedig nem volt veszélytelen e korban Kantról írni. Tanait a pesti egyetemen 1784-től Kreil Antal professzor, a Bécsben tanító Makó Pál barátja képviselte. Debrecenben Sárvári Pál volt kantianus, Pápan az e tanokat meglehetősen felületesen „elővezető” Mándi Márton István ismertette e filozófiai tanításokat, míg Marosvásárhelyen Köteles Sámuel lett kantianussá. Mint látható, e tanok igazi térhódítása a protestáns főiskolákon figyelhető meg, melynek az az oka — mint arra a filozófiatörténész Horkay László figyelmeztetett bennünket 1974-ben közzétett tanulmányában —, hogy a Helytartótanács 1795-ben megtiltotta Kant tanainak a katolikus iskolákban való ismertetését. Ezt Kosáry Domokos még azzal is kiegészítette, hogy ebben valószínűleg a Kreil-utód, Szerdahelyi György Alajosnak lehetett nagy szerepe — ő 1774-től 1784-ig volt professzor, később pedig a Helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja. (Hogy a természettudományok a reformkori tantervekben igen kis óraszámot kaptak, tehát hogy visszalépés történt a felvilágosult oktatásügy 1777-es rendelkezéséhez képest az 1806-os új utasításban, részben az is neki tulajdonítható. A természettan honi szakirodalmá ezért lett oly szegényes az 1806 és 1850 közötti időszakban.)

Kantra visszatérve, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy Horváth K. János 1797-es, 188 oldalas Kant-kritikáját még a téma legalaposabb ismerői — köztük Mitrovics Gyula — sem dolgozták fel, mert nem gondoltak arra, hogy a tiltás csak e tanok tanítására vonatkozik, de szakkönyvekben történő tárgyalására nem. A másik gond pedig az, hogy mivel híján vagyunk a szakbibliográfiáknak, egy-egy témakör valamennyi forrását fellelni évtizedeket venne igénybe, filozófiai szakirodalmunkat pedig csak 1901-től foglalták bibliográfiába, de annak egy része is még mindig kéziratban fekszik. Hogy mennyire nagyhatású szerző volt Horváth, azt az eddig ugyancsak nem kellően értékelt tény is igazolja, hogy fizikatankönyvét 1839-ben Buenos Airesben is kiadták — erről eddig életrajzírói nem szóltak —, mely mű az ottani állami nyomda első kiadványa volt. A kötetet nyilván valamelyik tanítványa nyomatta ki.

Domin József (1754—1819) nevét a katedráért folyó pályázattal kapcsolatosan már említettük. Ő megint csak egy nemzetközi híró szaktekintély volt, tagja a nápolyi és firenzei tudósrársaságnak, 1800-tól pedig zágrábi kanonok. Az azt megelőző évtizedben volt a Tudományegyetem professzora. Elektromosságtani szakkönyveivel vált igazán ismertté, melyek közül három Pesten jelent meg 1793 és 1799 közt. 1798-tól az egyetem rektori székét is betöltötte. Az orvoslással is összefüggő kísérleti fizikai szakkönyvei e kor legalaposabb kézikönyvei voltak, s ezek nyomán néhány kutató őt tartja az elektromos terápia első nemzetközi szaktekintélyének. Köteteit Makó Páléival azonos mélységűnek mondhatjuk. (Makó egyik munkája egyébként annyira megnyerte a fiatal Révai Miklós tetszését, hogy 1781-ben magyarra is lefordította *A mennykönek mivoltáról s eltávoztatásáról való böltselkedés* címmel. E kötet még nem Pesten, hanem Pozsonyban és Kassán jelent meg, a később a jakobinus mozgalom nyomán elítélt Landerer Mihály nyomdájában.)

⁹ Lásd ezekről részletesebben: GAZDA István: *Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében*. (Bp. 1988. Akadémiai) c. műben.

Ne feledjük azonban, hogy a Tudományegyetem professzorai által publikált művek egy része a mérnöki oktatást segítette, hiszen a Bölcsészeti Karon létrejött az Institutum Geometricum, amely a gyakorlati fizika alapműveire „vágott”. Így Horváth K. János olyan statikai műveket is közzétett, amelyek elsősorban a mérnökképzést szolgálták, s megint csak munkát adtak a pesti nyomdáknak és kereskedőknek. A vásárlói réteg tehát szélesedett: a teológus, orvos és tanár mellett jó könyvekre vágott az agrárszakember és az általános mérnök is.

Pasquich János, a csillagászat későbbi szaktekintélye, akinek működését még Gauss is elismerte, 1785–86-ban, fiatal tanárként fordította németre Horváth három, a mérnökök számára írt latin munkáját, mely egy kötetben jelent meg Trattnerék jóvoltából. (Érdekes módon Petrik könyvszézete nem említi, hogy itt egy fordításról van szó, pedig a fordító — ha szabad ilyen összehasonlítást tenni —, talán még kiválóbb szakember volt, mint maga a szerző.) Pasquich természetesen még mint Horváth professzor adjunktusa fordította németre e köteteket, de később (1788) ő maga is tanszékvezető lett, mégpedig először a matematika, majd a csillagászat tanszékére nyert kinevezést.

E tanszék asszisztense lett később Nemetz József János, aki műszaki szakember volt, jó technikai érzékkel rendelkező, az elméleti alapokhoz kevésbé értő, közepes tehetségű feltaláló. Nem jutott olyan eredményekre, mint kortársa, Kempelen. Alkotásai leírását azonban 1784-ben Pesten Trattnernél mégis kinyomatta, mely bizony nem nyerte el későbbi főnöke, Horváth professzor tetszését, aki külön, nyomtatott bírálatot tett közzé e műről. E kis kötet érdekessége, hogy felkeltette a kereskedő Eggenberger József érdeklődését, aki 1822-ben, tehát 38 évvel megjelenése után újra közreadta.

GAZDA ISTVÁN

Vuk és az egyetemi nyomda. Ahogyan az írást nagy jelentőségűnek tartjuk az emberiség fejlődésében, ugyanolyan nagy lépésnek kell tekintenünk a nyomda feltalálását és működését, s azt a jelentőségét, hogy az emberi gondolatot nemcsak rögzíti, hanem meg is sokszorozza. Minden nép művelődéstörténetében külön fejezetet képez a nyomdák története és szerepe az irodalom, a tudomány és a haladó eszmék terjesztésében — vagy a haladó eszmék térhódítása ellen, s eszköz a régi eszmék megőrzésére. Amilyen hatékony fegyver a toll, épp olyan szükséges, hogy egy nép nyomdával is rendelkezzen.

A 18. században Szerbiában nem működtek nyomdák. (A rézlemezekről készült kiadványokat nem tekintjük klasszikus értelemben nyomdatermékeknek.) A szerb könyveket külföldön készítették: a romániai Rimnik-ben és Balázsfalván (Blaj), vagy Oroszországban Pétervárott, illetve szórványosan Ausztriában és Magyarországon. Mivel a könyvek iránti igény rohamosan nőtt, több fiatal aki a külföldi egyetemen végezte tanulmányait, mind jobban érezte a szerb könyvek hiányát — az egyházi könyvek mellett a világi tárgyúakét is —, nyilvánvalóvá vált az osztrák hatóságok számára is, hogy engedni kell a követelményeknek és engedélyt adni valamelyik nyomdának szerb nyelvű könyvek készítésére. Így kapott privilégiumot Josef Kurzböck 1770-ben, hogy a szerbek és más keleti népek számára nyomdát nyisson, s számukra kizárólag ő nyomtasson könyveket. Kurzböck nyomdáját 1792-ben Stefan Novaković vette meg, majd — nyilván anyagiak miatt — ő is tovább adta cirillbetűs készletét, négy sajtóját és a cirillbetűs könyvek nyomtatására nyert privilégiumát, amelyek már 1795-ben a budai Egyetemi Nyomdába kerültek. Az Egyetemi Nyomda kizárólagos privilégiumot élvezett az illír (szerb) könyvek nyomtatására egészen 1830-ig. Ez a privilégium az Egyetemi Nyomda történetében két okból is jelentős volt: egyrészt jó üzletnek bizonyult, másrészt ezáltal kapott jelentős szerepet a „délelet-európai irodalmak fejlődésében” (Käfer I.: *Az Egyetemi Nyomda négy száz évé*. Bp. 1977).

A magyarországi könyvtörténészek nem foglalkoztak részletesen az Egyetemi Nyomda szerb nyelvű kiadványaival, létrejöttüknek körülményeivel. A szerb művelődéstörténeti kutatókat jobban foglalkoztatta a pesti egyetem nyomdájának szerepe a szerb nyelvű kiadványok létrehozásában. Az Egyetemi Nyomda kiadványainak bibliográfiája — amely a könyvtörténeti kutatók feltételezése alapján — korántsem teljes — csak kiindulópontul szolgálhat az itt nyomtatott szerb könyvek megismerésére az

1795–1830-as periódusban. Az Egyetemi Nyomda privilégiuma 1829-ben elévült, nem újtották fel, jöllehet a nyomda továbbra is tevékenykedett e téren (1848-ig főleg tankönyveket, 1864-ig a szerb Matica kiadványait nyomtatta). Függetlenül attól, hogy 1830-ig az osztrák hatóság kizárólagosan az Egyetemi Nyomdát bízta meg a cirillbetűs könyvek nyomtatásával, mindamellett jelentek meg szerb könyvek Ausztria területén a 19. század elején Bécsben is. Az országos rendelkezést könnyű volt kijátszani, mert a privilégium csak könyvek nyomtatására vonatkozott. Újságok és más időszaki kiadványok megjelenítésének kérelmével bárhol engedélyért folyamodhatott az illetékeseknél a vállalkozó szellemű nyomdász — ha megfelelő betűkészlettel és anyagiakkal rendelkezett. S ha már volt betűkészlete, újságkiadásra engedélye — egy-két könyvet is elkészített, amennyiben volt megrendelője. Jan Kopitar érdeme volt, hogy Bécsben Schnirer engedélyt kapott a *Srpske Novine* nyomtatására, hangsúlyozva, hogy csak erre és nem könyvnyomtatásra szól az engedély, mégis sikerült néhány könyvet is kiadnia. Így történetet meg tehát, hogy Vuk műveinek nagy része is Bécsben látott napvilágot, nem Pesten. (Vuk népdalai 1815-ben, szótára 1818-ban stb.) Vuk azért is nyomtatott Bécsben, mert ott Jan Kopitar, az ismert szlavista volt a cenzor, aki Vuknak barátja, ösztönzője és mecénása is volt. Kopitar pártfogása mellett első műveit tehát logikusan itt adta nyomdába. Más oka is volt, hogy miért nem az Egyetemi Nyomda szolgáltatásait vette igénybe: az Egyetemi Nyomda szerb nyelvű nyomdatermekéi tele voltak sajtóhibával és esztétikailag sem voltak kielégítőek. Kopott betűi cseppet sem tekinthetők szépek. Kopitar szavaival „betűi csúnyábbak az oroszországiakétól”. (Idézve: Ljub. Stojanović: *Život i rad Vuka Stef. Karadžića*. — Bgd, 1924. 28 p.) Hogy ezt kiküszöböljék, új beruházásokkal betűöntő műhelyt szereltek fel az Egyetemi Nyomdába, amihez új metszőműhelyre is szükség volt.

A Helytartótanács 1789-ben Bikfalvi Falka Sámuel betűöntő és tipográfust nevezte ki a betűkészlet felújítására. Bikfalvi ekkor már jó hírnevet szerzett magának szép metszésű betűivel a hazai és a külföldi piacon egyaránt. Ő készítette el az Egyetemi Nyomda számára az új cirill betűkészletet, amelyekkel már a húszas évek elején is nyomtattak. Ezek a szép metszésű betűk megtalálhatók a nyomda 1824-ben megjelent betűmintakönyvében (Käfer I.: i. m. 119.).

Vuk kapcsolata az Egyetemi Nyomdával kettős volt. Egyszer műveinek kiadása miatt fordult meg barátainál Pesten és a nyomdában, máskor megélhetési lehetőséget keresett ott magának.

Vuk életrajzírói gyakran hangoztatták — főleg Ljub. Stojanović —, hogy a szellemóriás olykor anyagi gondokkal küzdött, családja nélkülözött, s ez a nélkülözés sokszor a kétségbeesés küszöbére sodorta. Leveleiből kiviláglik, mennyire kilátástalan volt anyagi helyzete biztosított havi járandóság nélkül. Függetlenül attól, hogy Vuk is — mint a többi szerbiai menekült — csak ideiglenesnek képzelte ausztriai tartózkodását, az irás mellett állandó megélhetési lehetőséget keresett. Több ízben folyamodott nyugdíjért Miloš Obrenović szerb uralkodóhoz, akit emlékeztetett a szerb kultúra terén tett érdemeire, arra, hogy mit tett azért, hogy a külföld megismerje a szerb nép hagyományait, történetét és egyáltalán, hogy tudomásul vegye létezését. A kért segély Miloštól nem érkezett meg, ezért Vuk megkísérelt valamilyen állás után nézni. Különösen nehéz volt anyagi helyzete 1825/26-ban. Jöllehet a *Danica* (Hajnal) 1826-os évre tervezett almanachja előfizetői 1825-ben kissé segítettek rossz anyagi helyzetén, ez az összeg azonban csak pillanatnyi segítséget jelentett, és nem volt tartós megoldás számára. 1826 tavaszán kénytelen volt zálogba helyezni ami értéke csak volt (burnót szelencéjétől az orosz cártól kapott arany érdemrendjéig mindent), s miután már egyéb értéke nem maradt amit eladhatott, vagy elzálogosíthatott volna, Vuk szavai szerint, feleségével és három gyermekével formálisan éhezett. Milošnak írta, hogy nem marad más számára, mint a kéregetés, amit már rég megtett volna, ha nem tartaná vissza a szegyen, amit ezzel népére, s az uralkodóra hozna. (Prepiska III. 126 p.; Prepiska II. 575 p.)

Ugyanez év tavaszán Lukijan Mušickihoz írt levelében arra utalt, hogy ha minden jól megy hamarosan végleg háttal fordít Bécsnek. Ljub. Stojanović (i. m. 285 p.) szerint már akkor a budai Egyetemi Nyomda korrektori állásának megszerzésére gondolhatott.

A múlt század húszas éveinek elején a korrektori teendőket Petrovics György (Dorđe Petrović) cenzor töltötte be az Egyetemi Nyomdában. 1823-ban más feladattal bízták meg Petrovićot, így a nyomda korrektor nélkül maradt, ami érezhető volt a szerb nyomtatott könyvek minőségén. A nyomda azzal

védekezett, hogy egységes helyesírási szabályok nélkül nem is lehet hibátlan könyveket készíteni. (Káfer I.: i. m. 135 p.) A magyar cenzúra szervezet amúgy sem működött elég egységesen, munkája rendszertelen és ingadozó volt, hiszen a cenzorok és revizorok inkább csak mellékesen foglalkoztak ezzel a munkával, fő hivatásuk más volt: akadémiai professzorok, gimnáziumi igazgatók. (Felhő Ibolya—Vörös Antal: *A Helytartótanácsi levéltár*. — Bp. 1961. 225 p.)

Régebben is sok volt a panasz az Egyetemi Nyomda kiadványaira a sajtóhibák sokasága miatt, ettől fogva még több lett a kifogás. Egyik szerző (Mrazović) beperelte a nyomdát Bécsben a helytartótanácsnál, s miután meggyőződtek róla, hogy Mrazovićnak igaza van, elrendelték a nyomdának, hogy a szerb és román könyvek minőségére különös gondot fordítsanak, alkalmazzanak képzett korrektorokat. A határozatot nem hajtották végre a jelzett időben, ezt az állást szerette volna Vuk megszerezni, mert ez állandó járandóságot biztosított volna számára. A fizetés ugyan nem lehetett nagy, hiszen egy későbbi adat alapján a cenzor évi járandósága 1838-ban 800, a revizoré 600 forint volt. (Felhő—Vörös: i. m. 226. p.)

1826 áprilisában Vuk Budára ment, hogy felkeresse a nyomda akkori gondnokát, az energikus Sághy Ferencet, mert tőle függött elsősorban a munkaerő alkalmazása. Mikor Vuk Pestre érkezett, Sághyt nem találta ott (ő ez időben Pozsonyban, majd Bécsben tartózkodott). Kopitar segítségét kérte: ajánlja be a Helytartótanácsnál ismerősei révén. Kopitar intézkedett, de levelére — mint írta — nem érkezett válasz. Időközben Sághy hazaérkezett Pestre, Vuk fel is kereste, s Ljub. Stojanović feltételezi, hogy kérvényét is neki adta át, majd Újvidéken át Zimonyba utazott. Kopitarhoz írt levelében Vuk arról számolt be, hogy Sághyval való találkozása „elég jól indult”, s ha visszamegy Budára meglátja lesz-e a munkából valami. (Prepiska, I. 269, 279. idézve: Ljub. Stojanović i. m. 285 p.)

Vuk kérvényét megtalálhatjuk latinul egész terjedelmében levelezése között. A beadvány 1826. június 30-i dátummal volt iktatva. (Prepiska V. 412—415 p.)

A magyar királyi helytartótanács nádorának címzett kérvény hosszan sorolja fel Vuk érveit: miért is pályázott a fent említett állásra. A közvetlen ok, hogy kérelmezte a korrektori állást Petrovics György cenzor és korrektor magasabb tisztségre való kinevezése volt, ami miatt 1823-tól a korrektori hivatal megszűnt működni. Érve (beadványa alapján — nem szó szerinti fordításban):

1. Közvetlenül az illír Budára való áthelyezése után a görögkeleti könyvek cenzori teendőivel bizonyos Ragáczy Sándort bízták meg (Alexander), annak ellenére, hogy katolikus volt és nem értett a munkához. Mivel a munka felgyülemlett, Petrovicsot nevezték ki az illír könyvek korrektorának teljes évi fizetéssel — míg a cenzori munkáért semmilyen juttatást nem kapott. Tekintve, hogy G. Petrović megváltik a korrektori állástól, a munka pedig amint bebizonyosodott igen nagy méretű, ezért valóban szükséges erre az állásra valakit felvenni.
2. Időközben Ragáczy meghalt és ezzel az egy személyhez fűződő cenzori és korrektori hivatal megszűnt. Őfelsége 1814-ben kiadott engedélyével megengedte, hogy a korrektori munkára a cenzortól különálló személyt vehetnek fel a nagy igény miatt.
3. A budai Egyetemi Nyomda illír könyveinek a korrigálására olyan egyéneket vettek fel, akik nemigen voltak járatosak az illír irodalomban, s a szerb könyveknek a minőségén meglátszik ezeknek a korrektoroknak az irodalmi és nyelvi járatlansága — ez nagyban veszélyezteti a nyomda hitelét.
4. A gondosan javított és a sajtóhibáktól megtisztított könyvek emelik a nyomda tekintélyét, emiatt éber korrektor kell. Az illír irodalmat tekintve még inkább szükséges a képzett ember — több dialektusban beszélnek, írásmódja sem azonos és többnek az irodalma csak most kezd kibontakozni. A Kir. Nyomda is gyakran panaszkodott erre, de orvoslására nem talált módot. Vuk szerint, erre az munkára gyakorlott és állandó korrektor fokozottabban szükséges, mint a latin vagy más nyelvű művek korrigálására. A korrektor rendszerint kézzel írott szöveget korrigál, gyakran előfordul, hogy a kézirat nehezen olvasható. Ilyenkor vissza kell küldeni a szerzőnek, vagy ha az már meghalt, akkor a szerző javítása nélkül nyomtatják. Ilyen esetekben is fontos, hogy a korrektor segítséget tudjon nyújtani. Az is megtörténhet, hogy a szerző teljesen megelégedett az írásával, de a nyelv helyesírását nem veszi tekintetbe, vagy nem is ismeri. Ennek ellenére sem akarja elfogadni a korrektor beavatkozását. Ez pedig minden alkalommal előfordulna, ha a nyomda nem rendelkezne jó korrektorral. Az alaposságot és megbízhatóságot a kérvényezőtől alig lehet elvitatni.

5. A nyomda érdeke, hogy az értékes illír kéziratok szerzőit a maga számára megnyerje és minél nagyobb számban kiadja őket — ne engedje meg, hogy a kéziratok tulajdonosai külföldön nyomtassák ki munkájukat. Mint ahogyan azt a mellékelt jegyzék illusztrálja. (Sajnos a jegyzéket nem közölték, így nem hivatkozhatunk név szerint senkire: kit tartott Vuk értékes kézirat szerzőjének.)

A Kérelmének megindoklására felsorolta saját kvalitásait:

- egyaránt ismeri a magasabb ún. egyházi illír nyelvet és a szerb nyelvet, amelyet egyszerűbben rác nyelvnek hívnak (ez lévén az anyanyelve),
- ismeri a német nyelvet, amelynek a műveit elsőnek fordította le saját nemzete számára; kiadta a szerb-német-latin szótárt, (Fordításainak jegyzéke a kérvényhez mellékelve.)
- három kötetben kiadta a szerb népdalokat (melléklet), amelyeket neves német költők és több irodalmi folyóirat dicsérettel emlegetett és többeket németre fordított. Ezenkívül szerb Almanach néven folyóiratot adott ki. (Melléklet.) Magasabb stúdiumokat végzett amint azt a mellékelt diploma bizonyítja és ezért több tudományos társulat tagságát érdemelte ki. Mindezek bizonyítják, hogy olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek révén az összes illír tudományos munkák (dalmát és horvát nyelvűt is) korrektúráját képes vállalni.

Érvei után megismételte kérését és jelezte, hogy a mellékelt hat könyvet visszakéri. A kérvény egyes pontjaiban jelzett mellékleteket sajnos nem közli a kötet, s mivel nem volt módunkban levéltári kutatást folytatni a témával kapcsolatban — meg kell elégednünk a kérvény alapszövegének ismertetésével.

Vuk kérvényére meglepően gyorsan elkészült az elutasító válasz. Négy nap múlva meghozták a döntést: a július 4-i ülésen hozott határozat értelmében közlik vele röviden, minden indoklás nélkül gróf Pongrácz János aláírásával a Kir. Egyetemi Nyomda nevében:

„Supplicentem cum petitio suo ad Typographiam Regiae Universitatis relegari.

Ex Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico.”

Vagyis a kérvényező a kért Királyi Egyetemi Nyomda állásától eltanácsoltatik.

Ha rendelkezésünkre állna a július 4-i ülés jegyzőkönyve egész terjedelmében, valószínűleg tisztább képet kaphatnánk az elutasítás okáról. Így csak következtethetünk arra, hogy miért nem volt érdeke 1826-ban az egyébként jól működő Egyetemi Nyomda vezetőjének a szerb könyvek jobb minőségű kiadása, nemcsak tipográfiai szövegkialakja (ezt Bikfalvi betűi és jó ízléssel összeállított szövegszerkesztése formailag szavatolta), hanem a hibamentes, tiszta, érthetőbb szövegközlés is. Talán Sággy felfelé ívelő pályájának megtorpanását jelentette, vagy mások is közbeszólhattak? Jól tudjuk, hogy Vuk ez időben folytatta ádáz küzdelmét az új ortográfia bevezetéséért és nincs kizárva, hogy a reakciós, maradiabb felfogású írógárda és a papság szót közbe a Letopis köréből. Tény, hogy kérvényét visszautasították, s kénytelen volt visszautazni Bécsbe.

Önkéntelenül felmerül a kérdés: mi történt volna, ha Vuk megkapja az annyira óhajtott korrektori állást? Vajon milyen irányba fejlődött volna alkotói tevékenysége? Egyáltalán alkotott volna-e tovább, vagy elveszett volna a polgári élet biztosított jólétében, avagy állását kihasználva még több művel gazdagította volna a szerb irodalmat? Fejlődés, vagy megtorpanás lett volna-e további munkássága?

Sikertelen próbálkozása nem szüntette meg későbbi kapcsolatait az Egyetemi Nyomdával. Amikor arra számított, hogy megkapja a korrektori állást, azt tervezte, hogy ott nyomtatja ki a *Danica* c. almanachjának 1827-re szóló kötetét és Dorde Arsenijević Emanuel életét (*Žitje Georgie Arsenijevića Emanuela*, 1827). Mielőtt Bécsből Pestre indult volna, levélben érdeklődött barátjától Milovuktól, hogy megegyezésükhöz híven metszetett-e Sággy h betűket — mert ez a betű hiányzott a betűkészletéből. Sággy azt is ígérte Vuknak, hogy könyveit olcsóbban fogja előállítani, mint bárki. (Prepiska V. 312. p.) Milovuk válaszából kiderül, hogy Sággy addig nem hajlandó betűket önteni, amíg meg nem kötik az egyezséget, de nem kell emiatt aggodnia, mivel a betűöntés mindössze néhány nap alatt elkészül, s mire a kéziratot átfésüli a cenzúra, készen is lesznek. (Prepiska IV. 228. p.) Vuk Budán csak Arsenijević kéziratára kötött szerződést, s az előfizetési felhívásokat szét is küldte (a régi helyesírással szedve, mivel az új betűk nem készültek el). A *Danicát* nem adta nyomdába, mert Sággy ígérete ellenére túl magas volt a nyomdaköltség. (Végül csak a *Danica* 1829. évre szóló kötetét nyomták Budán.)

Az említett életrajz (*Žitie...*) 1827 tavaszán jelent meg Arsenijević Emanuel képmásával, sok sajthibával. Vuk nem tartózkodott Budán amikor a könyv készült, s barátját Dimitrije Tirolt kérte meg, akinek ugyancsak könyve készült Budán, hogy felügyeljen a munkára. Mivel Tirol könyve hamarabb elkészült, mint a *Žitie*, Jovan Sterija Popovićot bízta meg a korrektori feladattal. Vuk, érthetően, nem volt megelégedve munkájával, s megjegyezte, hogy többet ne bizzon rá ilyen munkát mert nem megbízható. A *Žitie* ... tartalmilag sem volt kimagasló alkotás, de Vukot jobban elkésérettették az értelemzavaró hibák. Beigazolódott állítása, miszerint pontos szövegközlés nem jöhet létre megbízható, hozzáértő korrektori munka nélkül.

A budai Egyetemi Nyomdából került ki másik történeti tárgyú műve is. 1828-ban készült el a *Miloš Obrenović knjaz Srbije ili građa za Srpsku istoriju našega vremena* Miloš Obrenović arcképével, letisztult klasszicista címlappal. A cím németül is fel van tüntetve a címlapon. A szerzőségi adatokban Vuknak minden titulását feltüntették: a filozófia doktora, több akadémia tagja stb. (Napisao Vuk Stef. Karadžić filosofije doktor, i učeni društva: Sanktpeterburgskoga ljubitelja Ruske Slovesnosti, Krakovskoga Tpringsko Saksonsokoga za istraživanje ošač. starine i Kraljevsko-Gešinskoga član korespondent.) Mikor Vuk 1826-ban anyagi támogatást kért Miloštól rendszeres járandóság formájában — „vagy legalább 1000 ezüst forintot pillanatnyi segély címén nyomdaköltségekre”, ellenszolgáltatásként azt ígérte, hogy megírja és megjelenteti Miloš Obrenović életrajzát arcképével, előbb szerbül, azután németre is lefordítaná. Szerinte be kellene tartani ezt a sorrendet, hogy elmondhassák „szerbről fordították”. (Prepiska, IV. 103 p.) Erre a levélre választ ugyan nem kapott, az életrajz, vagy adalék a korabeli szerb történelem írásához, 1828-ban mégis megjelent. A tipográfiailag szépen megszerkesztett kötet könyvészetiileg valóban reprezentatív kiadvány. Tartalmilag annál több elmarasztalás hangzott el róla. Sokan támadták miatta a szerzőt, akit a történelem meghamisításával vádoltak — pedig ő „csak elhallgatott” bizonyos dolgokat...

Szórakoztató almanachja, a *Danica* kiadása csak részben tartozik Vuk és az Egyetemi Nyomda kapcsolatához. A megjelent öt évfolyam előfizetési felhívásai felváltva jelentek meg Bécsben és Budán. Az 1826-os évi kötetre Bécsben (még 1825. aug. 1-jén), az 1827-esre Budán (1826. aug. 16-án), mert azt remélte, hogy ott olcsóbban fogják kinyomtatni az Egyetemi Nyomdában, az 1828-as évre Bécsben (1827. szept. 23-án), az 1829-es évre Pesten (1828. május 15.) — amelyben az ígérte, hogy a novemberi pesti vásáron már kapható lesz a kalendárium. Az előbbi évfolyamok tartalmához híven az „olvasók kérésére” tartalmazni fogja a magyarországi és környékbeli országok vásárainak jegyzékét. Az előfizetési felhívás szövegéből megtudjuk, hogy az előfizetők kedvezményben részesülnek, s az előfizetők gyűjtőit külön jutalomban részesítették: minden tizedik előfizető után egy ajándék kötetet kaptak.

Az 1830, 31, 32 és 33-as évre nem jelent meg a kalendárium. 1833-ban, amikor kiadta népdalgűjteményeinek 4. kötetét, jelezte ismét, hogy a *Danica* újra megjelenik az 1834. évre. Ez a kötet is Bécsben látott napvilágot. Több kötet nem jelent meg, mert „megszűntek az okok ami miatt megindította”.

1829 után az Egyetemi Nyomda jelentősége hanyatlásnak indult a szerb irodalom terjesztésében, mivel privilégiumát nem újíttatták fel. Nyomtatott ugyan „illir” könyveket, de vezető szerepét lassan át kellett adnia más nyomdáknak.

Az 1830-as évek elején Vuk már Miloš Obrenovićot igyekezett meggyőzni, hogy létesítsen nyomdát Szerbia területén. Nyomdaalapítási elképzeléseit előbb nagy tervvel kezdte; papírmalom működésétől a könyv végső megformálásáig több műhelyt javasolt megvételre. Később már csak azt sugallta: vegyenek legalább cirill betűkészletet és egy sajtót. Ez nem kerülne sokba és egyelőre kielégítené a nyomtatás szükségleteit (Prepiska, II. 80 p.). 1832-ben Vuk kezdeményezésére megvalósult, s a „knjaževska tipografija” elkezdte a munkát. Eleinte körülményesen, a cenzúra miatt csak nehezen tudott bármit is kiadni, és amit nyomtatott, azt sem Vuk eszméinek szellemében készítette. Ez a nyomda tehát Vuk kezdeményezésére létesült, de korántsem jelentette eszméinek, helyesírásának a diadalát. A végső győzelemig csak jóval később jutott el...

Iparosok naptára. 1843. Egy megvalósulatlan kísérlet. A szegedi Grün nyomda legnépszerűbb terméke a *Magyar, és Erdély országi új és ó kalendárium* volt. Az elsőt 1804-ben adta ki Grün Orbán, a nyomda-alapító. Évtizedeken át rendszeresen jelentek meg a naptárak,¹ hamarosan 40-50 ezres példányszámot elérve.² 1843-ban határozta el Grün János, hogy kiadja az *Iparosok naptárát*, terve nem valósult meg, mert nem tudta engedélyeztetni az elképzelései szerint megszerkesztett első évfolyamot. Jóllehet, a nyomda működésével foglalkozó tanulmányok Grün két újságalapítási kísérletéről is tájékoztatnak, erről a próbálkozásáról nem olvashatunk.³

Táncsics Mihály *Életpálya vagy emlékiratok* című művében részletesen ír a vállalkozásról.⁴ A memoár idézett fejezetéből kiderül, hogy Táncsics bár életkörülményeinek jelentős javulását várta a szegedi munkától — sejtette, hogy vidéken sem bújhat ki a cenzúra ellenőrzése alól.

„Ilyenek valának körülményeim, midőn a szegedi nyomdász Grün János fölkeresett arra szólítván föl, hogy vállalnám föl azt általa kiadni szándékolt: » Iparosok naptára « szerkesztőségét. Én örömmel ajánlkoztam, de a mellett kötelességemnek éreztem őt jó eleve arra figyelmeztetni, hogy nekem a censura ellenségem, s annyi akadályt fog elém gördíteni, hogy a vállalat személyem miatt sikerre nem igen számíthat. Ezt ő nem akarta hinni. De utóbb azt írta, hogy ha a budapesti censura ellenségem, az ne csüggeszsen, mert ő majd a szegedi cenzorral vizsgáltatja meg a kéziratokat, ha Budapesten meg nem engednék. Ebben megnyugodtunk, következőleg szerződöttünk is; melynek értelmében 200 pforint évi fizetsem leendett; azon fölül hogy érdekemben legyen a naptár évről évre minél jobbá tenni, bizonyos számú példányokon kívül a tiszta jövedelemből engem 25 százalék fog illetni.”...

„Az első évi naptárba való cikkek készen voltak. Elküldém Grünnek Szegedre, és ő sietett az ottani Katona [Dénese] nevű censorhoz adni, de a ki belőle oly sokat kitörölt (utasítása levén már erre Budáról), hogy nem leendett érdemnek akként adni ki, hanem Grün ur kénytelen volt azt a budai censura-collegium elé fölterjeszteni azon reményben, hogy ez majd törlés nélkül megengedni. Itt a mi naptárunkat huzták halasztották. Hiában másztam meg sokszor a budavárhegyet; hiában sürgettem az elintézészt, csak késett, míg végre, mikor azon évre kiadni már késő lett, érkezett a határozat, hogy annak kihagyásával, mit a szegedi censor kitörölt, sajtó alá adathatik. E közben a vidéki censorokhoz azon utasító parancs küldetett, hogy naptárt nem szabad nekik censurálniok, hanem minden naptárt a budai collegiumhoz kell censurálás végett fölterjeszteni. Valóban adatott-e ki ily rendelet, vagy csak a szegedi censor által hirdettették ezt ámitásul, s csak irányomban-e? nem tudhattam meg.

Én eleinte abban a hitben éltem, hogy ha nem is az én kedvemért, de Grün iránti méltányosságból kedvezésből a szegedi censor megengedi, de csalódtam. Kézzelfogható volt, hogy ha Grün ur más valakit hívott volna meg szerkesztőül, a naptár akadálytalanul jelenhetett volna meg; tanácsoltam is neki, hogy így cselekedjék, de ő úgy volt meggyőződve, hogy éppen csak én fogom a naptárt olyanná szerkeszthetni, milyenné ő óhajtott. S nemcsak előbbi munkáimból következtethető, hogy főképp én teremthetem meg olyanná, hanem még inkább azon cikkek győzték őt meg arról, miket éppen az első évi folyamba szántam, s azok közt főleg a programszerű előszó, melyhez a naptárnak állandó czímeképe is mellékeltem, mely a polgári társaság három nagy osztályát ábrázolta: tudniillik: az úgynevezett urak (értelmiség) kézművesek és földmívelők osztályát; magyaráztam, hogy iparosok, azaz iparkodók alatt nem csak azokat érteni, kik mind a maguk egyéni és családi, mind pedig közvetve a haza jobb létének megteremtésén iparkodnak; kifejtém, hogy a mi hazai viszonyaink között nálunk az az ipar, mit e néven értünk, soha sem születhetik meg, míg a földbirtokos osztály csak élvezni tud és törekszik, de fekvő javakból annyi hasznot huzni nem képes, mennyit azokból meríteni lehetne, és azon kevés hasznot is nem a hazában költi el, hanem idegen országok készítményeire vesztegeti; míg a földművesek tulajdon birtokot nem szerezhetnek.

És éppen az volt fő oka, hogy iparos naptárunkat gátolták, megjelenhetését akadályozták, mivel nem akarták, hogy annak alap okát fejtegessem, miért vagyunk mi annyira hátra, holott a független, gazdag nagy nemzetekkel egy sorban állhatnánk.”

¹ REIZNER János: *Szeged története. 3. kötet.* Szeged, 1900. 350. p.

² NOVÁK László: *A nyomdászat története. V. könyv: 1801—1867.* Bp., 1928. 74. p.

³ SZABÓ Ferenc: *A Grün nyomda és a szegedi sajtó történetéből (1801—1848).* Magyar Könyvszemle, 1970/4. 343—349. p.

⁴ TÁNCICS Mihály: *Életpálya vagy emlékiratok.* Pest, 1873. 151—154. p.

⁵ REIZNER, Im: 349.

Táncsics tisztában volt tehát azzal, hogy forradalmi programja ütközni fog a cenzúrával, s azt is jól gyanította, hogy a naptárakra előírt új engedélyeztetési eljárás csak ürügy. Azt viszont nem vette figyelembe, hogy a Grün nyomda és a cenzúra kapcsolata sem volt konfliktusmentes. Ezért gondolhatta, hogy a szegedi nyomda szabad fóruma lesz gondolatainak, együttműködésük hosszabb időre szólhat, „mert ha majd a naptár nagy kelendőségnek örvend, más munkákat is készítvén, a kiadó Grün azokat is megveszi”.

A sikertelen naptárkiadási kísérlet ellenére sem szűnt meg a kapcsolat Táncsics és Grün János között, hisz' a sajtószabadságról vallott nézeteit⁶ is megkísérelte Szegeden kiadatni.⁷ A szabadságharc idején (1849) a *Tiszavidéki Újság* című politikai lapban is publikált Táncsics, Grün nyomtatta ezt a hetenként kétszer megjelenő lapot. Az újság címét egy háromalakos grafika köré szedték, a metszeten az egymással „szövetkező” földműves, úr (értelmiségi) és kézműves szimbolikus figurája látható, ahogy azt Táncsics az *Iparosok naptára* állandó címkéjeként tervezte.

NAGY ERZSÉBET

Gragger Róbert és a berlini Magyar Intézet könyvtára. 1916-ban a berlini egyetemen magyar szeminárium alakult, amelyet rövidesen tanszékké, majd Magyar Intézetté bővítettek. Gragger Róbert, a kiváló hungarológus és kultúrpolitikus, a Magyar Intézet alapítója, az egyetem első magyar professzora, 100 éve született. Ez az évforduló adott alkalmat a berlini Humboldt-Universitát hungarológiai és finnugor tanszékén az egykori berlini Magyar Intézet, e fontos hungarika gyűjtemény iratanyagának rendezésére. Az Intézetre vonatkozó iratok szétszóródtak: egy részüket Farkas Gyula professzor a háború után magával vitte az NSZK-ba, másik része ma is Berlinben van Szent-Iványi Béla professzor hagyatékában, de mindaddig nem hozzáférhető, ezen kívül a tanszéken is található tetemes mennyiségű iratanyag és levelezés. A könyvtár ezzel szemben majdnem teljes épségben megmaradt, és ma is tanszéki könyvtárként működik.

Gragger 1916-ban kezdte meg a szakkönyvtár felállítását, mégpedig úgy, hogy saját könyveinek egy részét beolvasztotta a könyvtárba. Erről tanúskodik a könyvtár leltárkönyve, melyben az első évben gyakran szerepel a bejegyzés: „Geschenk des Professors Gragger”. A leltárkönyvből állapítható meg a többi beszerzési forrás: sok kötetet ajándékozott a Nemzeti Múzeum (Széchényi Könyvtár), a Tudományos Akadémia, egyetemi könyvtárak, kiadók, különböző magánszemélyek. Gragger a pesti Ranschburg Gusztáv-féle antikváriumot is megbízta könyvek megvételével.¹ Finnországból, sőt halála előtt még a Szovjetunióból is szerzett könyveket.

Az újonnan létesített könyvtár alapját két fontos könyvgyűjtemény képezte. 1917-ben került a Magyar Intézethez az 1842-ben Berlinben alapított Magyar Diákok Egyesületének (Bund Ungarischer Hochschüler) és a hozzá kapcsolódó Magyar Könyvtárnak (Ungarische Bibliothek) mintegy 1100 kötete. A Magyar Könyvtárat a diákok maguk gyűjtötték össze annak érdekében, hogy tanulmányaikhoz segítséget nyújtson, később jelentős adományokkal, köztük Kossuth, Vörösmarty és Bajza saját kezű bejegyzéseit tartalmazó kötetekkel szaporodott. 1844-től a berlini egyetemi könyvtárnak adták át, ahol egy a diákok által választott könyvtárőr segítségével, külön, „Magyar Könyvtár”-ként kezelték. Az egyesület fontos dokumentuma a berlini magyarok emlékkönyve, melybe minden magyar, aki az egyesület tagja volt, vagy Berlinben járva hozzájutott, beírta a nevét. Az emlékkönyvet ma is a tanszéken őrzik. 1848-ig 281 bejegyzést találunk, ma több, mint 2000-nél tartanak. Ebben az érdekes autográf

⁶ TÁNCICS Mihály: *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*. Lipcse, 1844.

⁷ TÁNCICS: *Életpályája*. 155. p.

¹ KERESZTURY Dezső emlékezése berlini tartózkodására. (Déry Tiborral való kapcsolatára, berlini találkozásaira.) Az interjút 1987. május 11-én készítette Botka Ferenc, akinek ezúton mondok köszönetet szíves segítségéért. (Petőfi Irodalmi Múzeum, hangtár 286. számon.)

aláírásgyűjteményben sok kiemelkedő ember: művészek, írók, politikusok aláírása szerepel. Gragger e könyvgyűjtemény megszerzésével kívánta a német fővárosban a reformkorban kialakult magyar kultúrpolitikai hagyományokat feleleveníteni.²

A másik jelentős forrás, a hallei egyetemi könyvtártól 1921-ben 99 évre kölcsönbe átvett ún. „Bibliotheca Nationis Hungariae”. Ennek a könyvtárnak a gyökerei wittenbergi tanárok és diákok 17. századi könyvgyűjteményéig nyúlnak vissza. A könyvtárat Cassai (Kassai) Michaelis György (1640–1725) protestáns emigráns, wittenbergi egyetemi tanár alapította. Halála után az állomány magyar diákok ajándékaival szaporodott tovább. 1755-ben sikerült megvenni Rotarides Mihálynak (1715–1747), a magyar irodalomtörténetírás egyik úttörőjének hagyatékát, mely értékes kéziratokat is tartalmazott. Mikor a wittenbergi egyetem megszűnt, a könyvtár 1823-ban Halléba került, ahol a diákok tanulmányaikat folytatták. 1890-től a hallei egyetemi könyvtár gondozta a gyűjteményt, melynek Gragger mintegy negyedét, csak a magyar vonatkozású anyagot vette át.³

A könyvtár felépítését, rendszerét Graggernek a berlini Tudományos Intézettről szóló cikkéből rekonstruálhatjuk.⁴ A könyvtár elsősorban hungarológiai szakkönyvtár volt, az Intézetben folyó oktató és kutató munka megkönnyítésére szolgált. Gyűjtőkörébe tartozó tudományterületek a nyelv- és irodalomtudományon, a történettudományon kívül az országismeret, állam- és jogtudomány, nemzetgazdaság, művészet és néprajz voltak. A könyvtár könyv-, valamint folyóirat- és hírlapgyűjteményből állt. Gragger tanulmányában részletesen beszámol az állomány összetételéről. A nyelvtudományt a magyar és a többi finnugor nyelvvel kapcsolatos művek képviselték, gyűjtötték ezen kívül a magyar nyelvű könyveket és tankönyveket is. Az irodalomtörténet három fő csoportra osztható fel: az elsőt képezték az irodalomtörténeti kézikönyvek, bibliográfiák és a tanulmányok. A második részben gyűjteményes kötetek, többek között a magyar klasszikusok művei kaptak helyet. A harmadik részben kronologikus sorrendben felállítva a szépirodalom következett. A történeti részben helyt kaptak munkák a magyar történetírás köréből, forrásművek és időrendben politika-, kultúra- és gazdaságtörténeti művek. A művészet a magyar népművészet, zene, építészet és régészet tárgyköréből tartalmazott műveket. A jogtudományhoz az önálló műveken kívül rendeletek gyűjteménye is kapcsolódott, rendelkezésre álltak ezen kívül államtudományi, nemzetgazdasági, iskola- és egyházüggyel foglalkozó könyvek is. Az országismereti rész értékes térképgyűjteményt is magába foglalt. A folyóiratgyűjtemény kb. 200 bekötött kötettel rendelkezett, gyűjtötte a legfontosabb általános, nyelvtudományi, irodalomtörténeti, jogi, gazdasági és szociológiai folyóiratokat. Az olvasóterembe naponta kb. 30 féle különböző napilap érkezett a történelmi Magyarország egész területéről. A könyvtár nagysága Gragger halála után, 1926-ban kb. 22 000 kötet volt.

A könyvtár folyamatosan tovább gyarapodott, s az Intézetben 1928 és 1936 között lektorként, majd könyvtárosként működő Keresztury Dezső az állományt mintegy 35 000 kötetre becsülte.⁵ A háborút sikerült az akkor már 40 000 kötetet számláló könyvtárnak nagyobb veszteség nélkül átvészelní.⁶ Az 1945 utáni anyagról betűrendes és szakkatalógus áll rendelkezésre, ma mintegy 60 000 kötet van a

² SZENT-IVÁNYI Béla: *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft und Ungarnkunde an der Berliner Universität*. = *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin*. Beiheft zum Jubiläumsjahrgang. (IX.) 1959/60. 48. o.

SZÁSZ Gerő: *A berlini magyar könyvtár érdekében*. = *Szépirodalmi Közlöny* 1858. 2082-83, 2102-2105. Itt köszönöm meg Fried Istvánnak, hogy a könyvtárról szóló egyik legelső tudósításra felhívta figyelmemet.

³ SZENT-IVÁNYI: I. m. 55. o.

BUCSAY Mihály: *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban*. Budapest, 1941. 8–9. o.

⁴ GRAGGER, Robert: *Das Ungarische Institut an der Universität Berlin*. = *Weltpolitische Bildungsarbeit an Preußischen Hochschulen*. Berlin, 1926. 47–58. o.

⁵ KERESZTURY Dezső. Id. 1. jegyzet.

⁶ *Bestände der Fachbibliothek Finnougristik der Universitätsbibliothek Berlin*. Auswahlkatalog. 1–3. Geschichte. Bearb. v. Edward ROY. Einleitung v. Paul KÁRPÁTY. = *Schriftenreihe der Universitätsbibliothek Berlin*. Nr. 47. I. o.

hungarológiai és finnugor tanszék könyvtárában. 1984 óta folyamatosan jelenik meg füzet alakban a könyvtár fő gyűjtőköreinek anyagából összeállított katalógus, a tervek szerint egy-egy füzet egy-egy tudományterületről válogat majd.⁷

Gragger Róbert 1887. november 5-én született Aranyosmaróton (ma Zlaté Moravce, Csehszlovákia) félig német, félig magyar eredetű családban. Ez a nagyon fiatalon, 1926. november 10-én elhunyt tudós és kultúrpolitikus rendkívül sokat tett a német – magyar kulturális kapcsolatok fejlesztése érdekében.

Mivel kétnyelvű családból származott, érdeklődése a német nyelv, a német kultúra iránt adott volt. 1905 és 1909 között az Eötvös Kollégiumban tanult magyar, német és francia szakon. Tanárai és későbbi tudományos munkájában példaképei voltak Heinrich Gusztáv, Riedl Frigyes és Katona Lajos.⁸ Rövid ideig középiskolai tanárként dolgozott, majd a polgári iskolai tanárképző intézetben tanított. A Klebelsberg Kunó-féle kultúrpolitika jegyében 1916-ban került sor a berlini egyetemen magyar szeminárium megalapítására, Gragger ez időtől dolgozott Berlinben.⁹ 1917 októberében a szemináriumot Magyar Intézetté alakították át, majd finnugor tanszékkel egészítették ki. Graggert 1921-ben nevezték ki a magyar nyelv és irodalom rendes professzorává.¹⁰ A berlini Magyar Intézet tevékenysége igen sokrétű volt. Egyrészt szemináriumokat, előadásokat tartottak itt, másrészt információkat, felvilágosításokat adtak különféle tudományos kérdésekkel kapcsolatban a hozzájuk forduló kutatók és érdeklődők részére. Ehhez nyújtott segítséget a könyvtár is. Gragger másik kiemelkedő tette a kultúrpolitika terén a Collegium Hungaricum megalapítása 1924-ben.¹¹ Gragger modern kifejezéssel élve tudományos menedzser is volt, hiszen felismerte, milyen nagy jelentőségű, hogy a fiatal kutatók külföldön is szervezeten képezhessék tovább magukat. Gragger magára vállalta az összes ezzel kapcsolatos feladat koordinálását, kezdve az épület kiválasztásától, a berendezéssel összefüggő anyagi kérdések megoldásán át az oktatás megszervezéséig, sőt az egyes hallgatók előmenetelét, kutatási területeit is figyelemmel kísérte.¹² „A Collegium mint „graduate college” legfőbb céljának tekinti, hogy hazánk új szellemi arisztokráciájának kiművelésére használja fel a Németországban felhalmozódott kulturális energiákat, lehetőségeket.” írta Gragger Klebelsberg Kunónak 1924. szeptember 2-án Hágából.¹³

Nem választhatók el egymástól Gragger tudományos és pedagógiai munkássága, valamint szervezői tevékenysége. Ez a rendkívül sok energiával, sokirányú érdeklődéssel és tehetséggel bíró ember mindhárom téren jelentőset alkotott. Mindig szorgosan kutatta fel a német és a magyar irodalom kapcsolódási pontjait, vizsgálta a köztük lévő párhuzamokat, illetve kölcsönhatásokat. 1909-ben megjelent doktori disszertációjának témája Beck Károly és a német politikai költészet volt.¹⁴ Beck, a magyar származású német költő 1848 előtt a magyar pusztát idealizáló verseivel, politikai és szociális indíttatású műveivel vált német nyelvterületen népszerűvé. Doktori értekezésében Gragger kimutatja a Lenau és Beck, valamint a Heine és Beck közti életrajzi, költői tematikabeli párhuzamokat. Természetesen nyomatékosan kiemeli, hogy Beck költői kvalitásait tekintve nem egyenrangú velük. Érdekes megemlíteni Beck kapcsolatát Petőfivel. Beck a *Frische Quellen* c. folyóiratban megjelentette néhány Petőfi-fordítását és tervezte további versek átültetését is, de Petőfi maga kérte — s ebben kritikáját juttatja finoman kifejezésre — „Önnek nem szabad engem fordítania, igazi költő nem fordíthat

⁷ I. m.

⁸ BESSENYEI Ákos: *Gragger Róbert*. Budapest, 1944.

⁹ BECKER, C. H.: *Robert Gragger*. Eine Gedächtnisrede. Gehalten in der Alten Aula der Berliner Universität. + Bibliographia Graggeriana. = Ungarische Jahrbücher 1927. 1–32. o.

SEKFI Gyula: *Gragger Róbert művelődésünk történetében*. = Minerva 1927. VI. évf. 28–42. o.

¹⁰ FARKAS Gyula: *Gragger Róbert emlékezete*. Kiadja az Eötvös-Kollégium volt Tagjainak Szövetsége. Pécs, 1927.

MAGYARY, Zoltán von: *Robert Gragger als Wissenschaftspolitiker*. Berlin – Leipzig, 1927.

¹¹ GRAGGER, Robert: *Die Auslandstudien und Ungarn*. = Nord und Süd, 1918. Jan. 61–67. o.

¹² Gragger Róbert levelezése Klebelsberg Kunóval. OSZK Kézirattár.

¹³ Gragger Róbert Klebelsberg Kunóhoz. Hága, 1924. szeptember 2. OSZK. Kézirattár.

¹⁴ GRAGGER Róbert: *Beck Károly és a német politikai költészet*. Budapest, 1909.

más költőt, ez nem az én versem többé.”¹⁵ (Egy konkrét Beck fordításra vonatkozik.) Disszertációjának kéziratot jegyzeti, egyébként sok más publikálatlan Gragger-kézirattal együtt, a Humboldt-Universität hungarológiai tanszékén található.

Gragger tervbe vette a magyarországi németiség irodalmának feldolgozását, egy irodalomtörténet megírását Mária Terézia korától kezdve a 20. század elejéig, de csak az 1848-at megelőző rész, a *Vormärz* jelent meg 1914-ben. Mivel a német nyelv ismerete Magyarországon széles körben volt elterjedt, valamint az Ausztriához fűződő szoros gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok következtében a német nyelvű irodalom szerepe, befolyása nálunk mindig nagy jelentőségű volt. A munka egyes részleteiben Gragger foglalkozik a német színházakkal, a német nyelvű sajtóval, az irodalomközvetítő személyek, például a magyar származású, de németül író költők, írók szerepével.¹⁶

Irodalomtörténeti forrástanulmányok című művében a Peleskei nótárius alakjának fejlődését kíséri végig a magyar irodalomban, kezdve Berzsenyi Pontyiján, majd Gvadányinál, Gaál Józsefnél és Kisfaludy Károlynál folytatva egészen a legújabb korig. Bebizonyítja, hogy egy irodalmi mű esztétikai értéke nem a téma egyediségtől függ, hanem a téma alkotói feldolgozásától. A műelemzés szempontjából rendkívül fontosnak tartja a források, az átvett motívumok tanulmányozását. A filológiai összehasonlítás célja a mű esztétikai értékeinek megítélése és a mű lehető legtökéletesebb megértése.¹⁷

Szerkesztői tevékenységének egyik legfontosabb mozzanata az 1919-ben alapított „Ungarische Bibliothek” sorozat, melynek törekvése, hogy a magyar szellemi élet legkülönbözőbb területein megjelenő publikációkat németül a külföld számára hozzáférhetővé tegye. Ebben a sorozatban jelent meg például Bartók tanulmánya a magyar népdalról, ami azért jelentős, mert Bartók akkor még itthon a támadások kereszttüzében állt.¹⁸ Gragger másik kiemelkedő tette az *Ungarische Jahrbücher* című negyedéves folyóirat elindítása volt, melyet haláláig szerkesztett. A művészet, filozófia, pedagógia, nép- és országismeret, nyelvtudomány, nemzetgazdaság és szociológia tudományköreiből jelentek meg itt tanulmányok. Rendkívül fontos rovata volt a könyvszemle, amelynek rövid kritikai cikkei, ismertetései minden lényeges kiadványról beszámoltak. A könyvtárfejlesztés számára sem volt elhanyagolható, hogy az ismertetési példányként megkapott kötetek a könyvtárat gyarapították.¹⁹ Gragger egyik legfontosabb törekvése az volt, hogy a magyar tudomány nyelvi izoláltságát megszüntesse, s ezáltal hozzájáruljon a népek egymással való jobb megismertetéséhez és egymás jobb megértéséhez, mert mint az *Ungarische Jahrbücher* programját körvonalazó cikkében írja, a világháború egyik okát a népek egymást nem ismerésében és az ebből fakadó félreértésekben látja.²⁰ A napi politikai események értékelésétől azonban mindig távol tartotta magát, szilárdan hitt a humanizmus eszméiben.

1922-ben kiadta a magyar nyelvű *Anthologia Hungarica* című versgyűjteményt, mely a leghíresebb magyar költők néhány versét tartalmazza, kezdve Balassitól egészen Kosztolányiig, Babitsig és Adyig.²¹ Gragger meglepően tisztán látta a korabeli költészet fő vonulatait, erről tanúskodik nem publikált előadása is, mely szintén a Humboldt-Universitätén található. Már 1919-ben, röviddel Ady halála után, amikor még az Ady értékelése körüli viták folytak, leszögezi, hogy bár Adynak sokan vetették szemére, hogy idegen hatások alatt áll, mégis költészete erősen kifejtett költői egyéniséget mutat és mélyen gyökerezik a magyar életben és a magyar tájban. Szimbolista kifejezésmódjával, a lírai benyomások impresszionista visszaadásával, a szerelem modern ábrázolásával, az elmaradott magyar viszonyokat

¹⁵ I. m. 59. o.

¹⁶ GRAGGER, Robert: *Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn*. Von Maria Theresia bis zur Gegenwart. I. Vormärz. Wien, 1914.

¹⁷ GRAGGER, Róbert: *Irodalomtörténeti forrástanulmányok*. Budapest, 1916.

¹⁸ BARTÓK, Béla: *Das ungarische Volkslied*. Versuch einer Systematisierung der ungarischen Bauernmelodien. Mit 320 Melodien. Deutsche Übersetzung der Liedertexte von Hedwig Lüdeke. Berlin — Leipzig, 1925. = Ungarische Bibliothek, Reihe I. Bd. 11.

¹⁹ KERESZTURY Dezső. Ld. 1. jegyzet.

²⁰ GRAGGER, Robert: *Unser Arbeitsplan*. = Ungarische Jahrbücher 1926. 1—8. o.

²¹ *Anthologia Hungarica*. — Kiad. Robert Gragger. Leipzig, 1922.

ostorozó és ezáltal újfajta patriotizmust hordozó verseivel Ady a 20. század eleji magyar költészet egyik korszakalkotó megújítója.²² Gragger Ady és kortársainak költészetét a társadalmi-történeti illúzióvesztés szükségszerű következményének tekinti, csak csodálhatjuk máig is érvényes ítéleteit a korabeli magyar költészet, így például az expresszionizmus és a modernizmus egymástól való elhatárolását illetően.²³

Gragger nagy érdeme az 1922-ben felfedezett *Ómagyar Mária-síralom* szövegének német és magyar nyelvű publikálása, a hozzá kapcsolódó tanulmányban foglalkozik a felfedezés körülményeivel, a kézirat eredetével, a magyar író személyével és méltatja a Mária-síralom irodalomtörténeti jelentőségét.²⁴

1923-ban az ő válogatásában látott napvilágot egy német nyelvű Petőfi-kötet. Németül írt utószavában fogalmazza meg a kötet célját: a „Petőfi-jelenséget”, a „természeti tüneményt”, az „abszolút lírikust” akarja közelebb hozni a német olvasóhoz. Mint írja, a válogatásnál inkább az újabb fordításokat vette figyelembe, a régebbiek hiányosak voltak, néhány fordítást pedig, így Hedwig Lüdekeét, Ludwig Fuldáét és Lorenz Landgrafét ő tette először közzé.²⁵ *Die jüngste ungarische Dichtung* című előadásában Gragger kifejti, hogy Petőfi a világirodalom egyik legtöbbször félremagyarázott és félreértett költője. Romantikus életű szabadságharcost, hőst, egy egzotikus vidék fiát látták benne. Itt utal Gragger a fordítások problematikájára, arra, hogy a fordításnál az eredeti szöveg óhatatlanul csorbát szenved, veszít hatásából. Petőfi fordításainál is ez a helyzet, mert bár rendkívül sokat fordították és Aranyhoz és Vörösmartyhoz képest még ő fordítható viszonylag a legkönnyebben, mégis sok a félreértés. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az utóbbiaknak nem lenne világirodalmi értékük — írja Gragger — csak azért, mert „lefordíthatatlanságuk” miatt Magyarország határain kívül nem tudtak népszerűsége szert tenni.²⁶

A magyar irodalom német nyelvterületen való megismertetésében a következő lépés az 1926-ban megjelentetett, általa válogatott és jegyzetekkel ellátott *Ungarische Balladen* kötet, mely széles közönség számára tette ismertté a magyar balladát.²⁷ A háromkötetes *Bibliographia Hungariae* szorgalmazója és szerkesztője is Gragger volt. Ez a bibliográfia a Magyarországról szóló, vagy magyar vonatkozású nem magyar nyelvű irodalmat tartalmazza.²⁸

Az összehasonlító irodalomtörténet számára a német–magyar irodalmi kapcsolatok felkutatása, a forrástanulmányok igen jelentősek. Gragger nem csak a Németországból hazánkba irányuló hatásokkal foglalkozott, figyelme kiterjedt a német irodalom felé küldött magyar impulzusokra is. Mivel lehetetlen lenne valamennyi e témakörrel kapcsolatos tanulmányát részletesen ismertetni, a következőkben csak a jelentősebbeket kívánjuk kiemelni.

Lenau és Fontane kapcsolata azért fontos, mert Fontane Lenau által szerette meg Magyarországot és Magyarországról alkotott képe több regényében tükröződik. Fontane *Irrungen, Wirrungen* és *Der Stechlin* című regényeiben feltűnnek magyar mellékszereplők, sőt *Graf Petőfy* címen magyar tárgyú regényt is írt. Gragger Fontane természeti lírájában Lenau hatását véli felfedezni. Fontane, „a német realista regény klasszikusa” rajongott ezért az „egyéni és világfájdalom szkeptikusan lemondó költőjéért” — írja. Sok versében utánozta a Lenau-i balladák melankóliáját, Lenau kedvelt

²² GRAGGER, Robert: *Die jüngste ungarische Dichtung*. Vortrag gehalten in der Deutschen Gesellschaft. Berlin, 1919. XII. 15. Megjelenés alatt.

²³ TARNÓI, László: *Robert Gragger*. Versuch eines Porträts des Gelehrten und Wissenschaftsorganisators. Előadás a Gragger 100. születésnapjának tiszteletére 1987. novemberében Berlinben rendezett tudományos tanácskozáson. Megjelenés alatt. [Berliner Beiträge zur Hungarologie] A cikk szerzőjének ezúton köszönöm, hogy kéziratába betekintést nyerhettem.

²⁴ GRAGGER, Róbert: *Ómagyar Máriasíralom*. = Magyar Nyelv, 1923. 1–13. o.

u.a. németül: *Eine altungarische Marienklage*. = Ungarische Bibliothek, 1923. Reihe I. Bd. 7.

²⁵ PETŐFI, Alexander: *Gedichte*. Auswahl und Nachwort v. Robert Gragger. Leipzig, 1923.

²⁶ Gragger fentebb idézett eddig publikálatlan előadása: *Die jüngste ungarische Dichtung*. (ld. 22. jegyzet.)

²⁷ *Ungarische Balladen*. Übertragen von Hedwig LUDEKE. Ausgewählt und erläutert von Robert GRAGGER. Berlin—Leipzig, 1926.

²⁸ *Bibliographia Hungariae*. Hrsg. Robert GRAGGER. Bd. I—III. Berlin, 1923—1927.

versformáját.²⁹ Gragger még más magyar hatásokat is kimutat Fontanénál. Fontane Arany *A rab golya* című versét Kertbeny Károlynak, a magyar irodalom németországi népszerűsítőjének fordításában ismerte meg. Gragger összeveti Arany versét (címe a német fordításban: „Der gefangene Storch”) Fontane „Der Kranich” című versével. Arany allegorikus verse a Világos utáni Magyarországot és a költő tehetetlenségét, megkötöttségét ábrázolja, Fontane saját életére vonatkozik. Tematikájukban, technikájukban rokon versek ezek, a különbségek a két költő eltérő lelki alkataból, helyzetéből erednek. Mai szemmel nézve feltűnik azonban — s ez áll Gragger más ilyen jellegű komparatistikai tanulmányaira —, hogy Gragger összehasonlításaiban nem tesz különbséget tudatos átvétel és az érzelmek, szituációk hasonlóságából eredő tipológiai párhuzamok között. Gragger véleménye szerint Fontane sokat tanult a magyar ballada mesterétől, sőt rajta keresztül jutott el a magyar népballadák tanulmányozásához. Egy híres székyi balladát, a *Barcsait a Graf Petőfy*ben a közelgő katasztrófa előérzetének érzékeltetésére használ fel.³⁰

Gragger a Németországban nagy népszerűségnek örvendő Jókai fordítóinak ismertetésén kívül³¹ behatóan foglalkozott másik nagy regényírónk, Jósika németországi fogadtatásával is. Az *Abafi* német folyóiratokban megjelent ismertetéseit tárgyalva arra a meggyőződésre jut, hogy a kritikák alapján véve pozitívak, dicsérik a fordítót, mert a regény nemzeti jellegét híven átmentette és az író, mert a hős morális fejlődését hitelesen és meggyőzően ábrázolta, csak a történeti elemek halmozását tartják helyenként soknak és néhány leírást túlzott részletességük miatt unalmasnak.³²

Egy másik tanulmányában Gragger azt a következtetést vonja le, hogy Karl Holtei német regényíró és számos színdarab szerzőjének regénye, a *Der letzte Komödiant*nak keletkezéséhez jelentősen hozzájárult Gyulai Pál *Az öreg színész* című novellája, melyet Holtei *Ein alter Schauspieler* címen német folyóiratban olvasott. Gragger utal arra, hogy Goethe *Wilhelm Meister*je nyomán divatba jöttek a vándorszínész-életrajzok, s Goethe művének hatása érezhető Holtei regényében is. A történet kerete és magva Gyulai novellája nyomán jött létre, az egyes részletek, epizódok, valamint az elméleti kitérők alapanyagát Holtei saját életéből, saját színészi élményeiből merítette.³³

Szövegkritikai alapokon nyugvó tanulmánya *Mischka an der Marosch* Vörösmarty és Lenau kapcsolatával foglalkozik. Mivel Lenau tudott magyarul és érdeklődött a magyar irodalom iránt, Gragger feltételezi, hogy olvasta Vörösmarty *Szép Ilonkáját*. Az idős apával egyedül élő lány csendes tragédiája, a vadász motívuma, Lenau költeményében is szerepel, sőt a *Mischka an der Marosch* meseszövéseben, a részletek kidolgozásában is függ a *Szép Ilonkától*. Gragger véleménye szerint azonban, „Vörösmartynál mindvégig uralkodik az elhallgatás művészete”, míg „Lenau minden érzelmet kimond és ezáltal sokat veszít hatásából”.³⁴

Összefoglalólag elmondhatjuk, hogy Gragger működése mind a német, mind a magyar nép számára igen jelentős. Pedagógusi, tudósi tevékenysége, kiadói, szerkesztői munkássága mellett a magyar irodalom németországi megismertetőjeként, propagátoraként alkotott maradandót, adott követendő

²⁹ GRAGGER, Robert: *Lenau és Fontane*. Budapest, 1912.

³⁰ GRAGGER, Robert: *Ungarische Einflüsse auf Theodor Fontane*. = Ungarische Rundschau, 1912. 220—224. o.

³¹ GRAGGER, Robert: *Jókai und seine Übersetzer*. = Ungarische Jahrbücher, 1925. 305—307. o.

³² GRAGGER, Robert: *Die Aufnahme Nikolaus Jósikas in der deutschen Literatur*. = Ungarische Jahrbücher, 1926. 122—127. o.

³³ GRAGGER, Robert: *Paul Gyula's Einfluß auf Karl von Holtei*. = Ungarische Rundschau, 1916. 272—277. o.

³⁴ GRAGGER, Róbert: *Mischka an der Marosch*. Vörösmarty hatása Lenaura. = Philológiai dolgozatok a magyar—német érintkezésekről. Szerk.: GRAGGER, Róbert. Budapest, 1912. 208—227. o.

példát az utókor számára. Gragger egész életművével hozzájárult a német—magyar kulturális kapcsolatok fejlődéséhez, a két nép egymáshoz való közeledéséhez. Mivel a berlini hungarológia megalapítóját is benne tiszteljük, születésének 100. évfordulója alkalmából magyar és német tudósok részvételével 1987 novemberében Berlinben nemzetközi hungarológiai tanácskozást rendeztek. Gragger műve ma is él, tudományos eredményei a kutatókat további munkálkodásra ösztönzik, a berlini Humboldt-Universitát hungarológiai és finnugor tanszékén a Gragger kezdeményezte hagyományokat méltón őrzik és fejlesztik tovább.

RÓZSA MÁRIA